

kleio

Tijdschrift van de vereniging
van docenten in geschiedenis
en staatsinrichting in Nederland
(VGN)

32e jaargang nr. 10 december

1991

met o.a. een Byzantijnse
prinses in het Westen, waarom
geschiedenis niet aantrekkelijk is,
godsdiensttwisten en volkscultuur, en basisvorming

Algemeen Bestuur

Mw. J. van der Leeuw-Roord, voorzitter (externe contacten, examenbureau/CEVO, vrouwen-geschiedenis), Louise Henriettestraat 16, 2595 TH Den Haag. Tel. 070 - 38 24 872.

Mw. T. Perdeck-Schimmel, vice-voorzitter (contacten met historische verenigingen, congressen, didactische activiteiten), Timorstraat 27, 3818 CK Amersfoort. Tel. 033 - 61 50 97.

Mw. H. Budé-Janssens, 1e secretaris (externe correspondentie, VO, publiciteit), Patrijslaan 12a, 2261 ED Leidschendam. Tel. 070 - 32 77 923.

Mw. H.J.C. van Herwaarden-Rijlaarsdam, 2e secretaris (interne contacten, notulen, Hoger Onderwijs), Postbus 360, 2920 AJ Krimpen a/d IJssel. Tel. 01807 - 12 298.

J. Schopman, penningmeester (financiën, ledenwerving), Jozef Israëlsstraat 58, 6521 MZ Nijmegen. Tel. 080 - 22 47 69.

F.R. Kat (buitenlandse contacten, Atlantische Onderwijscommissie, studiereizen), Jeudestraat 4, 4011 GL Zoelen. Tel. 03448 - 16 86.

R. Donk (basisonderwijs, basisvorming, opleidingen, nascholing), Wijnmanlaan 32, 8014 KA Zwolle. Tel. 038 - 65 25 23.

M. Otten (volwasseneneducatie, beroepsonderwijs, informatisering, ledenwerving), Deventerweg 60, 7203 AM Zutphen. Tel. 05750 - 42 160 (privé). 05700 - 70825 (werk).

U kunt zich opgeven als lid van de VGN bij de administratie Vreeswijkstraat 329, 2546 AK Den Haag. Wilt u daarbij aangeven tot welke categorie van leraren u behoort en op welk schooltype u werkzaam bent.

Voor 1991 bedragen de contributies:

1. HOS-schaal 11 en hoger f105,-
2. Tot en met HOS-schaal 10 f 90,-
3. Buitengewone leden (zij die niet meer in het onderwijs werkzaam zijn) en studenten f 75,-
4. Partnerlidmaatschap f130,-

Leden die minder dan 16 uur per week les geven kunnen in aanmerking komen voor een korting. Hiertoe moet u jaarlijks voor 1 december een verzoek indienen bij de penningmeester met vermelding van het aantal lesuren, de school en de categorie waartoe u behoort.

Adreswijzigingen en opzeggingen dienen schriftelijk aan de administratie te geschieden.

kleio

Het blad van de VGN, verschijnt tien maal per jaar, incidenteel met (mini-)didactica

Redactie

A.C.M. Peek, voorzitter, Nijenheim 21-09, 3704 AJ Zeist. Tel. 03404 - 62 886.
J.A. de Ruiter, Almelo.
B. Engbers, Utrecht.
D. Verkuil, Den Haag
H.J.C. Termeer, Nijmegen.
W. Rongen, Utrecht.
R. Slotboom, Utrecht.
J.L.G. van Oudheusden, Waalwijk.
Mw. C.L. Peucker-Martin, Zeist.

Secretariaat: J.A. de Ruiter, Parkweg 5, 7602 JC Almelo. Tel. 05490 - 60 987.
Eindredactie: Mw. T. Bogaerts-Stoopman, Omloop-West 9, 3402 XM IJsselstein. Tel. 03408 - 8 35 76.

Alle leden van de VGN hebben een abonnement op Kleio. Niet-leden kunnen zich abonneren, maar reglementair komen alleen diegenen in aanmerking voor een abonnement zonder lidmaatschap, die niet werkzaam zijn als docent. Over uitzonderingen beslist het bestuur.

Voor 1991 kost een abonnement:
Nederland en België f90,-
Buitenland f105,-
Buitenland inclusief extra porto luchtpost f130,-
Losse nummers f9,50

Informatie over het leerlingenmateriaal in de serie Kleio-Didactica en andere uitgaven van de VGN vindt u in de Kleio-krant achter in het blad. U kunt bestellen door het betreffende bedrag over te maken op Postbanknummer 12 87 01 t.n.v. Penningmeester VGN te Den Haag. Wilt u op het girobiljet aangeven om welke nummers het gaat.

In Kleio kan geadverteerd worden. Prijzen:
1 pagina f410,-
1/2 pagina f325,-
1/4 pagina f225,-
Voor informatie over andere formaten en inleverdata van de opnamemodellen kunt u zich wenden tot de eindredacteur.

ISSN 0165-6449

Inhoud

3 Keizerin Theophano. Een Byzantijnse prinses in het Westen
P. Bange

10 Het onopgeloste cryptogram. Over historie en mythe
P.F.M. Fontaine

15 Lessen in onverdraagzaamheid? De kunst van het verketteren en de volkscultuur ten tijde van de Hervorming
A. van de Sande

20 Het SLO-project Mens- en Maatschappij-onderwijs en de Basisvorming
R. van Oosten en J. Sniekers

23 Boek van de maand. De Franse revolutie in het Nederlands voor leken herdacht
N.J. Maarsen

25 In 't kort en recensies

36 Kleio-krant

Wilt u artikelen voor Kleio toesturen aan de secretaris van de redactie. Berichten voor de Kleiokrante (verenigingsnieuws, aktualiteiten, aankondigingen) kunnen rechtstreeks naar de eindredacteur. Voor overname van artikelen, lesmateriaal e.d. dient u contact op te nemen met de eindredacteur.

nummer 10/91
pagina's 2 en 3

Keizerin Theophano

Petty Bange

Duizend jaar geleden stierf, amper 34 jaar oud, in de buurt van Nijmegen, keizerin Theophano (957?-991). Die gebeurtenis is slechts hier en daar herdacht.

Dr. Petty Bange, universitair docente middeleeuwse geschiedenis aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen, zet in dit artikel, een bewerking van haar lezing op 28 mei j.l. voor de vereniging Numaga, het leven en de betekenis van deze vorstin uit den vreemde uiteen.

Afbeelding van Theophano

In zijn roman *Die Kaiserin Theophano* schrijft Henry Benrath over de vorstin: 'We verbleven enige tijd in Nijmegen, waar ik van hield. Hoe wijds zijn deze landschappen ... hoe koninklijk de Rijn in zijn brede stromen ... hoe rustgevend de oplichtende horizons onder zilveren wolkenlagen, die van het Friese meer overdreven ... Zij hielpen me vaak de zwaarmoedigheid te overwinnen die mij overvallen had ... Ik verruilde Nijmegen niet graag voor Keulen'.

Volgens hem was Nijmegen dus een geliefde verblijfplaats voor de keizerin: daar in de buurt, in het Reichswald, werd in 980 de langverwachte zoon Otto geboren, daar in de buurt ook stierf zij op 15 juni 991.

Ook in het handboek van Gosses-Post vinden we een dergelijke vermelding:

'Zijn moeder (van Otto III), de Griekse prinses Theophano, verbleef vaak en bij voorkeur op de Nijmeegse palts, waar zij ook gestorven is ...'

Het gaat hier over de 'Griekse prinses' Theophano, die op veertien- of vijftienjarige leeftijd, we weten het niet precies, haar leven in Constantinopel verruilde voor dat aan het steeds reizende hof van de Duitse keizers. Zij was de eerste en enige 'Griekse keizerin' in het westen. Na de dood van haar man in 983 was zij nog acht jaar regentes was voor haar kleine zoontje. Maar de namen van haar ouders zijn niet bekend, en wat we van haar weten komt doorgaans alleen uit indirecte getuigenissen.

Haar dood, 1000 jaar geleden, is aanleiding geweest voor diverse herdenkingen. Zo werd in Keulen een tentoonstelling gehouden onder de titel 'Vor dem Jahr 1000. Abend-

ländische Buchkunst zur Zeit der Kaiserin Theophanu'. Daarnaast werden twee omvangrijke banden met artikelen uitgegeven. In mei 1991 werd op kasteel Hernen een tweedaags symposium gehouden onder de titel 'Keizerin Theophano (+991). Byzantium en het Westen 950-1050'.

In dit artikel zal de rol van Theophano als echtgenote, moeder, keizerin en regentes centraal staan.

Voorgeschiedenis

Om de situatie goed te kunnen beoordelen, met name de relaties tussen oost en west in de tweede helft van de tiende eeuw, is het noodzakelijk eerst een eind terug te gaan in de geschiedenis.

Nadat al eerder het Romeinse rijk in twee afzonderlijke delen, met elk een eigen keizer, was uiteengevallen, verdween in 476 de keizertitel in het westen geheel en al. De laatste keizer Romulus Augustulus werd door een van zijn Germaanse legeraanvoerders afgezet. Zo bleef alleen in het oosten het keizerrijk bestaan, totdat in het jaar 800 paus Leo III de Frankische koning Karel de Grote in Rome tot keizer kroonde, een belangrijke historische gebeurtenis. De historici zijn het er nog steeds niet over eens, wie het initiatief tot deze daad heeft genomen, de paus zelf of Karolingische hofkringen, i.c. Karels naaste raadgever Alcuinus. Hoe dit ook zij, en het is hier niet de plaats daar nader op in te gaan, er was een situatie geschapen die grond gaf voor de nodige discussie.

De zogenaamde 'middeleeuwse rijksidee' ging ervan uit, dat er maar één rijk en dus ook maar één keizer kon bestaan in het avondland. Karel de Grote werd dus door zijn 'ambtscollega's' in het oosten als een soort usurpator beschouwd van (een gedeelte van) de macht van Byzantium. De rechtvaardiging die men echter in West-Europa kon geven was, dat er in Constantinopel op dat moment 'slechts' een keizerin op de troon zat.² Karels raadgever Alcuin formuleerde dat als volgt in een brief aan de koning: 'Er

Ivoren boekomslag
(ca. 972 of 982/983)
met een reliëf van
Christus, Otto II en
Theophano

zijn drie machtige personen op aarde: paus Leo III, de Byzantijnse keizer en Karel zelf. De Byzantijnse kroon is vacant, op Karel rust nu de taak de belangen van de kerk te behartigen³.

In Byzantium zag men op den duur toch wel in, dat de bestuurder van een zo groot en machtig rijk als Karel de Grote de keizertitel niet ten onrechte droeg. In 812 werd dan ook het keizerschap van Karel de Grote erkend door de Byzantijnse keizer Michael I.

Na Karel de Grote kwamen er nog een aantal keizers uit de familie der Karolingen op de troon, totdat de keizertitel verdween aan het eind van de negende eeuw. Concreet betekende dit, dat geen van de Frankische koningen na hun keuze de moeite nam naar

Rome te gaan om zich door de paus te laten kronen. Want dat was sinds 800 de enige manier om keizer te worden, hoezeer sommigen dat betreurd zullen hebben vanwege de afhankelijkheid van de paus die dit impliceerde.

Het Karolingische rijk was toen al uiteen gevallen in een Oost- en een West-Frankisch rijk, bij de verdelingsverdragen van Verdun (843) en Meerssen (870).

De Ottonen

De keizeridee bleef ondergronds nog wel levend, totdat in 955 de Oost-Frankische of Duitse koning Otto I, later de Grote, na zijn overwinning op de Magyaren in de slag op het Lechfeld door zijn soldaten spontaan tot keizer werd uitgeroepen. Het zou echter nog tot 962 duren voordat hij in Rome bij paus Johannes XII de keizerkroon ging halen. Het keizerschap was zodoende in het westen hersteld en zou tot in het begin van de twintigste eeuw blijven bestaan.

De byzantinoloog Ohnsorge formuleerde dit als volgt: *'In het westelijk keizerschap heeft het avondland de weg gevonden zich van de aanspraak op wereldheerschappij van Byzantium te emanciperen'*. Dit mag waar zijn, maar feitelijk betekende het wel, dat men in het westen ernstig rekening hield met moeilijkheden met Byzantium, vanwege deze nieuwe 'usurpatie'. In Italië bevonden zich nog steeds Byzantijnse bezittingen en daar zouden wel eens schermutselingen kunnen optreden.

In die zin is het begrijpelijk, dat Otto I de relatie met Byzantium wilde normaliseren en streefde naar de erkenning van zijn keizerschap door de heersers in Constantinopel. Een bijgedachte zou geweest kunnen zijn, dat de Byzantijnse gebiedsdelen in Italië wellicht een bruidsschat zouden kunnen zijn van een bruid voor zijn zoon Otto (II).

De gezantschappen van keizer Otto

In 960, dus nog vóór Otto's officiële keizerkroning, ging er een gezantschap naar Constantinopel onder leiding van bisschop Liutprand van Cremona. Otto wilde van keizer Romanos de erkenning van zijn eigen keizerschap, en hij streefde van het begin af aan naar een goede relatie met zijn ambtgenoot.⁴ Dit eerste gezantschap kon echter op weinig concrete resultaten bogen.

In 967 was de situatie omgekeerd. Er ver-

kleio

nummer 10/91
pagina's 4 en 5

scheen in Ravenna een gezantschap van keizer Nikephoros, die sinds 963 de macht van Romanos had overgenomen en met diens weduwe gehuwd was. Doel van dit gezantschap was het sluiten van een bondgenootschap met Otto tegen de gezamenlijke vijand in Zuid-Italië, de Saracenen. Ook hieruit resulteerde niets omdat Nikephoros te hoge eisen stelde voor een samenwerking.

Na deze twee min of meer mislukte contacten, wanhoopte Otto er toch niet aan een vrouw voor zijn zoon te kunnen krijgen in Byzantium. Hij zocht opnieuw erkenning voor zijn eigen keizerschap in zijn vraag om de hand van Anna, de dochter van de in 963 overleden keizer Romanos. Maar alweer liep een en ander op niets uit.

Om enigszins tegemoet te komen aan de Byzantijnse situatie voerde Otto I de (Byzantijnse) titel *coimperator* in, en in 967 werd zijn zoon Otto II door paus Johannes XIII tot medekeizer gekroond. Met deze titel, c.q. functie zou hij aantrekkelijker kunnen zijn voor een Byzantijnse prinses.

Dus probeerde bisschop Liutprand van Cremona in 968 nog eens een bruid te krijgen. Deze reis, waarvan hij zelf verslag deed in zijn *Legatio* mislukte ondermeer doordat de bisschop weinig tact ten toon spreidde in zijn omgang met de Byzantijnse waardigheidsbekleders. Zo schreef hij bijvoorbeeld: *'Op de vierde juni zijn we naar Constantinopel gekomen en U (= keizer Otto) tot smaad met oneer ontvangen en schandelijk behandeld. Men sloot ons in in een weliswaar groot paleis, dat noch tegen kou, noch tegen hitte beschermde. Bewapende krijgers werden als wachters opgesteld ... Bovendien was de Griekse wijn ongenietbaar, omdat men er pek, hars en gips in stopt. - Op 7 juni, Pinksteren, werd ik voor Nikephoros gebracht, een merkwaardige figuur, dwergachtig, met een dik hoofd en oogjes als een mol, misvormd door een korte, brede, halfgrijze baard, lelijk door een lange hals. Lang dik haar gaf hem een varkenskop, zijn huidskleur leek op die van een Ethiopier; iemand die men rond middernacht niet tegen zou willen komen.'*

Uit dit citaat blijkt - hoewel Liutprand waarschijnlijk bewust overdreven heeft - hoe groot de culturele kloof was tussen Oost en West. En de bisschop van Cremona was zeker niet de geschikte persoon om deze kloof te overbruggen. Men kan zich dan ook met recht afvragen of keizer Otto er verstandig aan deed, zich voor de tweede maal van deze gezant te bedienen.

Onnodig te zeggen, dat ook deze legatie op niets uitliep.

De situatie veranderde echter, toen Nikephoros in 969 vermoord werd door een van zijn eigen generaals, Johannes Tzimiskes, die daarna zelf de troon besteeg. Otto, die in Zuid-Italië nog steeds de Byzantijnse gebieden in de gaten hield, brak in 970 zijn veldtocht af. Dat gebeurde wellicht omdat hij van de nieuwe Byzantijnse keizer eindelijk de zo lang gewenste erkenning voor zijn eigen keizerschap kreeg.

Door deze troonswisseling kreeg Otto weer moed om nog eens een gezantschap naar Constantinopel te sturen. Maar dit keer niet meer onder leiding van Liutprand van Cremona! In 971 vertrok de aartsbisschop van Keulen, Gero, naar het oosten.

Prinses Theophano

De onderhandelingen van Gero hadden als resultaat, dat Johannes Tzimiskes zijn eigen nicht Theophano meegaf als bruid voor Otto II. Deze nam met haar genoegen ofschoon Thietmar van Merseburg in zijn kroniek vermeldde, dat er in brede kringen ontevredenheid heerste over dit huwelijk ⁵: *'Deze (Joh. Tz.) stuurde onze keizer direct met prachtige geschenken en een uitgelezen gevolg niet het verlangde meisje (virginem desideratam) maar zijn eigen nicht Theophano over zee ... Wel waren er mannen die deze verbintenis bij de keizer wilden verhinderen en aanbevelen haar naar huis terug te sturen. Maar hij gaf haar, zonder hun gehoor te schenken, met toestemming van alle vorsten van Italië en Duitsland aan zijn zoon tot vrouw.'*

Een afwijzen van de bruid zou een grote belediging voor Byzantium zijn geweest en Otto wilde beslist de herstelde relatie niet opnieuw

verstoren.

Waarom gaf Thietmar echter aan, dat er ontevredenheid bestond over de persoon van Theophano? De eerste en waarschijnlijk voornaamste reden daarvoor zal zijn geweest, dat zij geen 'porphyrogenita' was, dat wil zeggen een in de purperen kamer van het paleis in Constantinopel geborene, een dochter van een regerende keizer, wiens vrouw als enige recht had haar kinderen daar te baren. Het was echter in het Byzantijnse rijk - en ik neem aan, dat Otto dat kon weten - niet toegestaan, purpergeborene prinsessen uit te huwelijken aan buitenlandse vorsten.

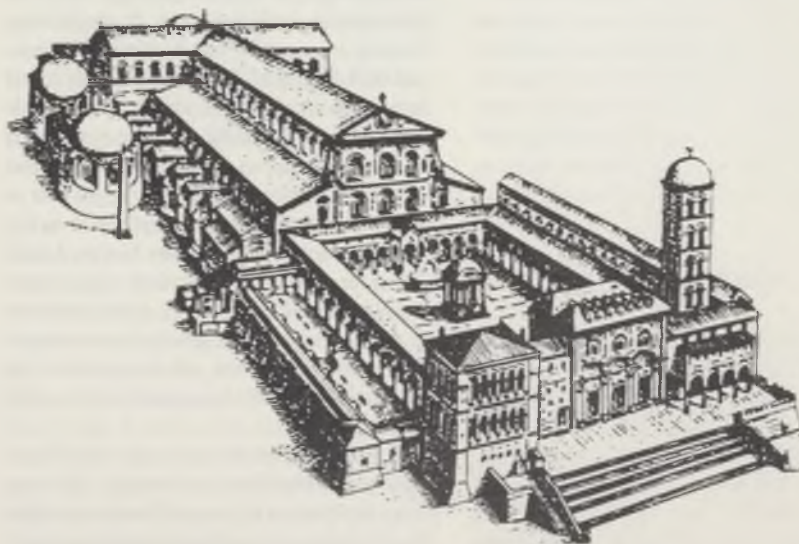
Daar kwam als tweede punt bij, dat de nieuwe keizer (of usurpator, zoals sommigen hem zeker zullen hebben genoemd) waarschijnlijk graag iemand uit zijn eigen familiekring naar de Duitse keizer wilde sturen, om zo de banden met hem nauwer te kunnen aanhalen.

En zo maakte dan Theophano met een groot gevolg de lange reis per schip van Constantinopel naar Zuid-Italië, waar in Benevento bisschop Diederik van Metz, de voornaamste raadgever van de keizer in die dagen, haar kwam ophalen om haar naar Rome te brengen.

Daar trad zij op 14 april 972 in het huwelijk met Otto II. Paus Johannes XIII zegende het in in de St. Pieterskerk en Theophano werd tevens tot keizerin gekroond.

Maar wie was eigenlijk deze Theophano?

Het is opmerkelijk, dat zij in de officiële huwelijksuorkonde slechts wordt aangeduid als nicht van keizer Johannes Tzimiskes (*Theophanu Iohannis Constantinopolitani imperatoris neptim clarissimam*). Toch is G. Wolf van mening, dat zij zeer illustere ouders had. ⁶ Betekende dit dat de opstellers

De oude St. Pieter in Rome

van de oorkonde niet wisten wie haar ouders waren? Hoewel dat in de historiografie wel wordt gesuggereerd, lijkt me dat erg onwaarschijnlijk. Immers, Theophano zelf had hen daarover kunnen inlichten. Veeleer is het zo, dat haar ouders niet belangrijk genoeg waren om vermeld te worden in deze oorkonde, en dat daarom alleen haar relatie met de regerende keizer genoemd wordt.

Daarop zou ook de benaming *clarissimam* kunnen wijzen. In Byzantium bestond de adel namelijk uit vier klassen: *gloriosi*, *illustres*, *spectabiles* en *clarissimi*; Theophanu behoorde zodoende tot de lage adel.⁷

Uit andere bronnen uit deze periode worden we ook niet veel wijzer. Ik wijs op enige vermeldingen. 'Een meisje van koninklijk bloed'; 'Theophanu uit Griekse adel'; 'de Griekse Theophanu uit Constantinopel'; 'een illustere Griekse, naaste familie van de keizer'; 'er kwam voor Otto een keizerin uit Constantinopel'; Theophanu werd door de keizer uit Griekenland gestuurd'; 'een nicht van keizer Johannes van Constantinopel'.

Keizerin Theophano

Bij gelegenheid van het huwelijk werd een oorkonde uitgegeven - waar later een pronk-exemplaar van werd gemaakt, geschreven met gouden letters op purper perkament, dat bovendien werd beschilderd met motieven naar voorbeeld van Byzantijnse zijden stoffen - waarin beschreven stond welke goederen Otto aan zijn bruid overdroeg.

'... bepaalde bezittingen binnen de Italiaanse grenzen zowel als in onze gebiedsdelen ten noorden van de Alpen door ons zijn geschenken, die ze zal behouden en in eeuwigdurend recht in bezit zal hebben, namelijk Istrië, een provincie van Italië, met de graafschap Pescara, ten noorden van de Alpen de provincies Walcheren, Wichelen met de abdij Nijvel ter grootte van 14000 daartoe behorende hoeven; ook onze keizerlijke hoeven, passend bij onze eigen majesteit, Boppard, Tiel, Herford, Tilleda, Nordhausen ... in haar eigendom en haar beschikkingsmacht overgebracht en toegewezen, samen met burchten, huizen, knechten en meiden, gebieden, velden, wijnbergen, weiden, bossen, zover als ze zich uitstrekken in de vlakten als in het gebergte, met waterlopen, molens, visvijvers, alle dingen die tot de genoemde hoeven of provincies of de abdij horen.'

Twee jaar later, in een oorkonde van 974, uitgegeven in Mühlhausen, kwamen daar nog enige bezittingen bij, zodat Theophano uitgestrekte gebieden tot haar beschikking had.

Wat bracht zij zelf mee als bruidsschat voor haar bruidegom?

Daar zijn helaas geen precieze gegevens over, maar haar *dos* bestond waarschijnlijk uit allerlei kostbare voorwerpen, goud, sieraden, edelstenen, toiletartikelen, vaatwerk, stoffen en Byzantijns emaille. Het pronkexemplaar van de huwelijksorkonde had, zoals hierboven vermeld, als achtergrond een patroon van Oost-Romeinse zijde. Later werden in de omgeving van Theophano's kinderen Oost-Romeinse kunstwerken aangetroffen.

Daarnaast, zeker niet minder belangrijk, bracht zij ook relieken van heiligen mee uit het oosten, onder andere die van St. Pantaleon, voor wie zij in Keulen een kerk liet bouwen. Later zou zij, op eigen verzoek, in deze kerk begraven worden.

Het is niet onmogelijk, dat er ook Byzantijnse kunstenaars, beeldhouwers, architecten, goudsmiden, met haar mee zijn gekomen, maar daar zijn evenmin nadere gegevens over bekend. Zeker is wel, dat door haar komst naar het westen de culturele uitwisseling - met name van oost naar west - een wat hogere vlucht heeft genomen, al hebben we ook hier geen meetbare informatie over. Belangrijk waren ook de niet-materiële voordelen die Theophano bracht. In haar persoon lag de garantie voor de vrede die nu heerste tussen het Duitse keizerrijk en Byzantium.

In 973, na de dood van zijn vader, werd Otto alleenheerser. Uit de oorkonden blijkt aanvankelijk nog een grote invloed van zijn moeder Adelheid, de tweede vrouw van Otto I, maar dat verandert al spoedig.⁸ Op de rijksdag te Worms die belegd werd kort na het overlijden van Otto de Grote, zodat de rijksvorsten hun steun konden betuigen aan de nieuwe keizer, werd Theophano *coimperatrix* gemaakt. Dat was heel uitzonderlijk. Zij is de enige Duitse keizerin geweest, die deze titel heeft gekregen.

In de al genoemde schenkingsoorkonde die op 29 april 974 in Mühlhausen werd uitgegeven, komt haar nieuwe titel voor het eerst voor: *'coimperatrix augusta necnon imperii regnorumque consors'*.

'... onze geliefde echtgenote Theophano, medekeizerin, deelgenote van het rijk en de koninkrijken ... steden en hoeven ... en alle plaatsen die daarbij horen, d.i. Eschwege, Frieda, Mühlhausen, Tutinsoda, Schlotheim in Thüringen ... ook dit met personeel van beiderlei kunne en bijbehorend gecultiveerd en ongecultiveerd land, weiden, bossen, waterlopen, visvijvers etcetera.'

Door deze nieuwe schenking, twee jaar na het huwelijk, werd de positie van Theophano verder verstevigd. Daar kwam nog bij dat zij

door haar man werd aangewezen als regentes voor hun - overigens dan nog niet geboren - zoon.

Keizerin-moeder Adelheid verdween in 976 voorlopig van het toneel. Zij werd door haar zoon benoemd tot regentes in Venetië, zodat zij in Italië orde op zaken kon stellen. Dat was overigens geen slechte keuze, want vóór haar huwelijk met Otto I was zij getrouwd geweest met de koning van Italië Lotharius. Henry Benrath suggereert in zijn roman, dat de relatie tussen Theophano en Otto II aanvankelijk heel goed geweest is, maar dat er de laatste jaren van hun huwelijk een zekere verwijdering optrad. Het is niet duidelijk waar hij zijn mening op baseert en ik denk dan ook, dat we een dergelijke conclusie niet mogen trekken. Het is overigens opmerkelijk - maar daar zou ik geen gevolgtrekkingen aan willen verbinden - dat het eerste kind van het echtpaar pas vijf jaar na de huwelijks-voltrekking, in 977, werd geboren: het was een dochter, die naar haar grootmoeder Adelheid werd genoemd. Een jaar later werd dochter Sofia geboren en weer een jaar later dochter Mathilde.⁹

Uiteindelijk werd in 980 de langverwachte troonopvolger geboren, in het Reichswald dichtbij de palts Nijmegen. Het is denkbaar, dat de keizerin daarheen op weg was, maar

onderweg door de geboorte overvallen werd. Anderzijds is het ook heel goed mogelijk, dat zij op weg was naar een van de kloosters op haar eigen grondgebied (Nijvel bijvoorbeeld) omdat haar drie dochters ook in een klooster werden geboren.

Hoe de relatie van Theophano met haar echtgenoot werkelijk is geweest, kunnen we niet achterhalen. Uit het feit, dat hun vier kinderen kort na elkaar geboren worden, wordt wel afgeleid dat de echtelieden elkaar in die periode zeer na stonden.¹⁰

Ook over haar relaties met haar schoonmoeder Adelheid is de nodige speculatie ontstaan. Deze werd gevoed door het gegeven, dat Adelheid na een jaar zelden meer meeoorkonde en dat ze al spoedig naar Italië werd gestuurd, al wordt dan als motief opgegeven, dat zij daar orde op zaken moest gaan stellen. Theophano zou Adelheid met name verwijten, dat zij zich veel te veel door de geestelijken uit haar omgeving liet beïnvloeden, met name door abt Odilo van Cluny. Bovendien mogen we er wel met enige zekerheid van uit gaan, dat beide vrouwen zeer intelligent waren en dat dat de nodige wrijving kon opleveren.

De politieke situatie

Ofschoon er na de dood van Otto I in 973 geen opvolgingsproblemen zijn geweest, waren toch niet alle rijksgroten zonder meer bereid hun eigen aanspraken op de keizerskroon op te geven. Vooral hertog Hendrik II van Beieren, een neef van Otto II, kwam regelmatig in opstand en zou ook na de dood van Otto II nog regelmatig van zich laten horen. Uiteindelijk kwam het hertogdom toe aan Otto's gelijknamige neef, de zoon van zijn halfbroer Liudolf (uit het eerste huwelijk van zijn vader).

Deze Otto, de aartskanselier bisschop Willigis van Mainz, en Theophano waren de voornaamste raadgevers van de keizer in deze periode.

Maar niet alleen in Duitsland zelf was de aanwezigheid van Otto vereist. In 980 deed de paus een beroep op hem vanwege problemen in Italië, onder andere door de dreiging van de Saracenen in het zuiden.

De keizer begaf zich, met Theophano en hun pasgeboren zoontje naar Italië en hield in 981 samen met de paus een synode. In 982 liet hij zich, en dat was een bewuste provocatie tegenover Byzantium, in Tarente, een oost-Romeinse bezitting, uitroepen tot *imperator Romanorum augustus*; zijn vader, en ook zelfs Karel de Grote hadden zich nooit *impe-*

rator Romanorum genoemd.

Dit alles kon echter niet verhinderen, dat Otto in datzelfde jaar een verpletterende nederlaag leed tegen de Saracenen bij Cap Colone in Zuid-Italië. In zijn boek schrijft Henry Benrath, dat Theophano haar man deze tocht zou hebben afgeraden: we bezitten echter te weinig bronnen om deze conclusie te kunnen trekken.

Alpertus van Metz is in zijn *Fragmentum de Deoderico primo episcopo Mettensi* heel pertinent in zijn oordeel, maar dat is niet zo verwonderlijk omdat hij over de bisschop van Metz schreef en deze een verklaard tegenstander was van keizerin Theophano: *'Daar (in Calabrië) is hij (Otto II) onberaden en al te snel ... de strijd aangegaan ... en zelfs niet één man heeft het overleefd. - Toen het gerucht hiervan koningin Theophano, die door de keizer in Rossano achtergelaten was, ter ore was gekomen, begon zij onmiddellijk in onbeschaamde taal, grillig als vrouwen zijn, haar landgenoten - zij was immers een Griekse - hemelhoog te prijzen; met de grofste smaadwoorden wist ze het zo te draaien dat de ongelukkige afloop van de strijd de keizer onteerde, die, zei ze, vaak om zijn grote dapperheid was geprezen, maar nu zo gemakkelijk door haar landgenoten was verslagen. Toen bisschop Diederik de schampere woorden van de koningin hoorde, ontstak hij in grote woede tegen haar.'*¹¹

Na deze grote nederlaag begaf de keizer zich weer naar Rome, alwaar hij zijn zoontje tot koning liet kiezen door Duitse en Italiaanse getrouwen samen. Zo werd voor hem de weg vrijgemaakt voor het keizerschap. Daarna werd Otto III naar Aken gebracht om daar, traditioneel, tot koning gekroond te worden. Theophano bleef bij haar man achter, die niet lang daarna, in december 983, plotseling overleed, waarschijnlijk aan malaria.

Zo deed zich het wrange feit voor, dat toen Otto III met kerstmis in Aken tot koning werd gekroond, hij zonder het te weten al regerend vorst was, zij het dat hij tot zijn meerderjarigheid nog een regent(es) nodig had.

Theophano regentes

Voor Theophano was de dood van haar man een diepingrijpende gebeurtenis, en niet alleen op het emotionele vlak, al legde Thietmar van Merseburg juist hier de nadruk op: *'In het jaar 984 na de vleeswording van de Heer begaf zich de vrouwe keizerin Theophano, de moeder van de derde en helaas laatste keizer van de Ottonen, zwaar getroffen door het onlangs geleden vreselijke verlies en*

Keizer Otto III, die regeerde van zijn 14e tot 21e jaar, toen hij stierf.

LITERATUUR

H. Benrath, *Die Kaiserin Theophano* (Stuttgart 1940). In 1991 is een nieuwe druk verschenen.

K. Ciggaar, 'The empress Theophano (972-991): political and cultural implications of her presence in Western Europe in particular for the county of Holland' in: V. v. Aalst en K.N. Ciggaar (ed.), *Byzantium and the Low Countries in the Tenth Century* (Hernen 1985).

A. von Euw, P. Schreiner (ed.), *Kaiserin Theophano. Begegnung des Ostens und Westens um die Wende des ersten Jahrtausends. Gedenkschrift des Kölner Schutgen-Museums zum 1000. Todesjahr der Kaiserin*, 2 delen (Keulen 1991).

H. Fussbroich, *Theophanu. Die Griechin auf dem deutschen Kaiserthron* (Keulen 1991).

K. Leyser, *Medieval Germany and its Neighbours 900-1250* (Londen 1982); 5. The Tenth Century in Byzantine-Western Relationships, 103-137.

W. Ohnsorge, 'die Heirat Kaiser Ottos II. mit der Byzantinerin Theophano' in: idem, *Ost-Rom und der Westen. Gesammelte Aufsätze zur Geschichte der byzantinisch-abendländischen Beziehungen und des Kaisertums* (Darmstadt 1983).

door de scheiding van haar enige zoon, naar keizerin Adelheid in de stad Pavia, werd diep-bewogen ontvangen en vond liefdevolle troost.'

Al is deze laatste zinsnede wellicht wat te pregnant geformuleerd, gezien de niet al te hartelijke verhouding tussen beide vorstinnen, toch lijkt het zo te zijn, dat Theophano in deze moeilijke situatie steun zocht bij haar schoonmoeder, die toch nog steeds een machtige vrouw was. Bovendien was zij, wat Thietmar ook zegt, zeer angstig over het lot van haar zoontje.

Dat die angst niet onterecht was, bleek al spoedig. Hertog Hendrik II van Beieren, die zijn machtsaanspraken nog steeds niet had opgegeven, claimde als naaste mannelijke verwant (Otto's neef en naamgenoot was na de slag van Cap Colone overleden) de voogdij over het driejarige jongetje en ontvoerde het om zijn eisen kracht bij te zetten. Aartskanselier Willigis, aan wie de zorg voor Otto was toevertrouwd, toen hij naar Aken

werd gestuurd voor zijn kroning, riep beide keizerinnen terug naar Duitsland.

Lang had Hendrik echter geen plezier van zijn daad. Hoewel hij zich door een aantal trouwe aanhangers tot koning liet uitroepen kreeg hij op de landdag te Mainz, die in 984 werd bijeengeroepen, te weinig aanhang onder de andere landsvorsten en aristocraten om zich te kunnen handhaven. Op een voor hem vernederende manier moest hij de kleine Otto aan zijn moeder gaan terugbrengen. Als voogd was Hendrik dus volledig uitgeschakeld.

Het zijn nu Theophano en Adelheid die samen de leiding over het rijk krijgen. In 984 werd de eerste oorkonde uitgegeven op naam van Otto III. Theophano intervenieerde daarbij en dat zou nog herhaaldelijk gebeuren, omdat Otto nu eenmaal nog niet meerderjarig was.

In 985 deed zich een soortgelijke situatie voor als in 976: Adelheid trok zich, als koningin van Italië, terug naar Venetië. Kennelijk begreep zij ook zelf, dat er voor twee keizerinnen geen plaats was aan het hof. Samen met aartskanselier Willigis en kanselier Hildebald van Worms had Theophano de touwtjes stevig in handen.

Hoewel het moeilijk zo niet onmogelijk is na te gaan in hoeverre Theophano zelf beslissingen nam en in hoeverre zij zich liet beraden, is men het er in de moderne historiografie in grote lijnen over eens, dat zij wel degelijk een zekere politieke begaafdheid bezat.

De door Theophano gestichte kerk van St. Pantaleon in Keulen, waar zij in 991 werd begraven.

Theophano's politiek inzicht, of misschien moeten we van instinct spreken, bleek duidelijk uit haar houding ten aanzien van de conflicten die zich aan de westgrenzen van het rijk afspeelden en die Otto II destijds ook al het leven zuur hadden gemaakt. Zozeer zelfs, dat hij in 978, samen met Theophano die toen zwanger was, moest vluchten uit Aken, omdat de Franse koning naar die stad op trok. Het waren met name de Karolingen op de Franse troon en hun rivalen de Lotharingse hertogen, die de grenzen bedreigden.

Vanwege diverse familiebanden en aange trouwde relaties was de toestand verre van overzichtelijk. Het getuigt van een zekere voorzichtigheid en ook gewiektheid, dat Theophano kans zag tussen de verschillende partijen heen en weer te laveren: ze gaf de een wat toe en beloofde de ander ook wat, en omgekeerd.

Ook zag zij in, dat zij, om de keizerskroon voor haar zoon veilig te stellen, een reis naar Rome zou moeten ondernemen. Zij deed dit in 990 en uit dat jaar hebben wij de eerste oorkonde, die zij op haar eigen naam uitgaf: *'Theophano divina gratia imperatrix augusta'*. Enkele maanden later werd er een tweede oorkonde uitgegeven waarop haar naam merkwaardigerwijs in de mannelijke vorm werd geschreven: *'Theophanius gratia divina imperator augustus ... anno veri imperii domini Theophanii imperatoris XVIII ...'*¹¹ Moderne historici beschouwen dit als een teken van machtsbewustzijn, wat zeer aanne melijk is.

Door de problemen die er bleven bestaan aan de westgrens van het rijk, kon zij niet al te lang in Rome blijven, maar trok zij in 991 weer over de Alpen.

Voor zij echter definitief orde op zaken kon stellen, overleed zij, rond 34 jaar oud, in de palts Nijmegen.

De precieze doodsoorzaak is niet bekend. Op haar eigen verzoek werd zij begraven in de St.Pantaleonskerk in Keulen. Daar rust zij nog steeds in een in 1965 nieuw gemaakte sarcofaag.¹²

Het itinerarium

Keizerin Theophano reisde bijna altijd met haar man mee, tenzij de geboorte van een van de kinderen dat verhinderde of de politieke situatie; dan verbleef ze in een klooster of in de een of andere palts. We kunnen dit ondermeer afleiden uit haar interventies ten gunste van nonnenkloosters in de geboortejaren van haar kinderen.

Wanneer we dit itinerarium, het overzicht van de plaatsen waar Theophano verbleef met de bijpassende data, proberen te reconstrueren, moeten we tot de conclusie komen dat zij een zeer hectisch bestaan leidde en dat zij wellicht blij zal zijn geweest met de periodes van rust na een bevalling; zeker ook omdat zij een dergelijk reizend leven tijdens haar jeugd in Byzantium niet gewend was.

Uit de gegevens die we bezitten blijkt, dat het hof diverse malen in de Nederlanden is geweest, zowel voor als na de dood van Otto II. Nijmegen lijkt daarbij de meest favoriete plaats te zijn: Theophano verbleef er vier maal met en vier maal zonder haar echtgenoot. Ook Utrecht, waar in 973 het kerstfeest werd gevierd, Tiel en Maastricht werden aangedaan. Maar de belangrijkste palts is toch wel Quedlinburg geweest; dat kunnen we afleiden uit het feit dat hier diverse malen Pasen werd gevierd, en dat was toch het grootste christelijke feest.

Het is weinig zinvol hier nog allerlei andere paltsen op te noemen waar de keizerlijke huishouding in de loop der jaren eens verbleef. Maar duidelijk wordt wel, dat men het hele rijk doorreisde, van noord naar zuid en van oost naar west.

Tenslotte

Ofschoon er in feite niet zo veel bekend is over de keizerin zelf en we het hoofdzakelijk met indirecte getuigenissen moeten doen, is de algehele indruk die we van haar krijgen, als echtgenote en later als weduwe van Otto II, gunstig.

Voor al in de periode 983-991, wanneer zij regentes is, blijkt dat zij uitstekend het rijk kon besturen in naam van haar zoon en, wellicht de belangrijkste reden daarvoor, dat zij in staat was goede raadgevers te kiezen, bijvoorbeeld aartskanselier en aartsbisschop Willigis van Mainz en kanselier en bisschop Hildebald van Worms, capabele mannen die haar op de juiste wijze konden bijstaan.

Noten

1. I.H. Gosses, R.R. Post, *Handboek tot de staatkundige geschiedenis der Nederlanden* ('s-Gravenhage 1979) 55.
2. Keizerin Irene, die zelf in feite ook een usurpatrice was; zij had haar zoon, keizer Constantijn VI laten blindmaken, om zo zelf te kunnen gaan regeren.
3. *Monumenta Germaniae Historiae* (MGH), Ep. IV, 174: paus Leo III was in die tijd letterlijk aangeslagen, want er was door adelsfacties in Rome die hem vijandig gezind waren een aanslag op hem gepleegd. Hij had er ternauwernood het leven afgebracht en was naar Karel de Grote gevlucht om hulp.
4. Volgens Ohnsorge is het tekenend voor de situatie van dat moment dat de drager van de westelijke keizerlijke waardigheid bevestiging wil van het oostelijke keizerrijk (Ohnsorge, 'Die Heirat Kaiser Ottos II', 137).
5. Bisschop van Merseburg, chronist uit het begin van de elfde eeuw. W. Trillmich (ed.), *Thietmar von Merseburg Chronik. Neu übertragen und erläutert* (Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters IX) (Berlijn 1957) II, 15.
6. G. Wolf, 'Wer war Theophanu?' in: A. von Euw, P. Schreiner (ed.), *Kaiserin Theophanu. Begegnung des Ostens und Westens um die Wende des ersten Jahrtausends. Gedenkschrift des Kölner Schnütgen-Museums zum 1000. Todesjahr der Kaiserin*, Bd. II (Köln 1991) 385-396, gaat ervan uit, dat zij door haar ouders lid was van de hoogadelijke families Skleros en Phokas. Haar vader was volgens hem Konstantijn Skleros, wiens zuster Maria Sklerina de eerste vrouw was van Johannes Tzimiskes; haar moeder was Sophia Phokas, de achternicht van keizer Nikephoros II. Phokas. Ik moet echter zeggen, dat ik de redenering van Ohnsorge (zie de noot hierna) plausibeler vind.
7. Ohnsorge, 'Die Heirat Kaiser Ottos II.' 150: dat de vader van Theophano niet genoemd wordt in de huwelijksorkonde is voor Ohnsorge een teken, dat over hem niets roemvol was te vertellen (149).
8. In het sterfjaar van Otto I intervineert Adelheid in 21 oorkonden, Theophano nog slechts in 4.
9. H. Fußbroich, *Theophanu. Die Griechin auf dem deutschen Kaiserthron* (Keulen 1991) zegt dat, aangezien de eerste en derde dochter resp. naar de moeder en de grootmoeder van Otto werden genoemd, de tweede dochter waarschijnlijk naar de moeder van Theophano is genoemd. Daaruit leidt hij af, dat Konstantinos Skleros en Sophia Phokas Theophano's ouders zijn geweest (50). Deze Konstantinos Skleros nu was gehuwd met een zuster van keizer Johannes Tzimiskes.
10. G. Wolf, 'Wer war Theophanu?', 386. Het lijkt me echter een wat ongegronde conclusie; veel eerder zou ik denken, dat Otto nu eenmaal graag een troonopvolger wilde.
11. Alpertus is duidelijk niet goed geïnformeerd: Otto werd immers door de Saracenen en niet door de Grieken verslagen. Het is ook merkwaardig, dat hij Theophano koningin noemt en Otto keizer.
12. 'Intussen stierf keizerin Theophano, tot groot verdriet van het hele rijk (*maximo dolore totius regni*) staat er in de levensbeschrijving van hofkapelaan en opvoeder van Otto III Bernward van Hildesheim. - En in de *Annalen* van Lampert van Hersfeld (11e eeuw) staat bij het jaar 991: 'Keizerin Theophano stierf. Er kwam vuur uit de Rijn en dit verteerde de dichtstbijgelegen plaatsen'.

Het onopgeloste cryptogram

P.F.M. Fontaine

'Wat historici niet weten en Mulisch wel', dat is het probleem waarmee Piet Fontaine dit artikel begint. Al eerder in Kleio, en niet alleen in deze jaargang, probeerde hij een verklaring te vinden voor het onvermogen van historici, en ook van geschiedenisleraren, om hun publiek te boeien. Hij pleit voor wat meer gevoel voor de mythische dimensie van het bestaan en een beter oog voor de waarheid achter de dingen.

In zijn roman *De Aanslag* (1982) schrijft Harry Mulisch dat de enige die de Engelse Rozenoorlogen werkelijk heeft begrepen, Shakespeare was. Ontelbare boeken zijn over deze periode geschreven door beroepshistorici; er is nauwelijks een historische persoon of gebeurtenis die niet is beschreven en besproken. Bovendien, hoe indrukwekkend Shakespeare's koningsdrama's ook zijn mogen, de deskundigen zijn het erover eens dat ze geen ware geschiedenis geven. En toch schuift Mulisch de romanschrijver de oordelen van de experts achteloos terzijde. Naar zijn mening is de mythologische dimensie die Shakespeare aan deze oorlogen verleent verre te verkiezen boven de pijnlijke nauwkeurigheid van de historici; het is deze grotere dimensie die Mulisch nastreeft in zijn roman.

Het onderwerp van *De Aanslag* is een noodlottig en bloedig incident dat plaats greep tijdens de Duitse bezetting van ons land; de gevolgen ervan blijven voelbaar in de levens van de slachtoffers ervan. Mulisch verhaalt de gebeurtenis getrouw. Iemand zoals ikzelf die die tijd bewust heeft beleefd zal zeggen dat het inderdaad was zoals Mulisch het heeft beschreven. Maar Mulisch voegt aan zijn verhaal een mythologische dimensie toe door de Tweede Wereldoorlog, met al zijn gruwelen en verschrikkingen, voor te stellen als een mysterie dat in laatste instantie ontongankelijk is voor geschiedkundigen, al analyseren ze deze oorlog ook nog zo zeer. Anton, de hoofdpersoon van het boek en het werkelijke slachtoffer van het vermelde incident, is helemaal niet geïnteresseerd in politiek of geschiedenis, zelfs niet in die

van de Tweede Wereldoorlog. Zijn harts-tocht is het oplossen van cryptogrammen waarvoor hij een ongewoon talent bezit. Mulisch bedoelt klaarblijkelijk Antons gave voor het oplossen van puzzles te contrasteren met wat hij ziet als het onvermogen van de historicus en de politicus om de raadselen van onze tijd te doorgronden, om te zien wat onder de oppervlakte van de dingen ligt verborgen.

Ik heb zelf, bijvoorbeeld, dikwijls aan Duitse en Nederlandse historici gevraagd naar welke kant het hakenkruis draait. Ze keken me verbaasd aan, soms lachten ze me uit, en verklaarden plechtig: "Maar dat draait toch helemaal niet!". Dat doet het natuurlijk wel, want het is een wiel, een zonnewiel, en het is van beslissend belang of het naar links of naar rechts draait. Draait het naar rechts, de loop van de zon volgend, dan is het is gunstig teken; draait het naar links, tegen de loop van de natuur en de wereld in, dan is het een negatief teken, een symbool van vernietiging. Tijdens de grote nazi-demonstraties, zoals de Reichsparteitag te Neurenberg, werden enorme swastika's getoond, op indrukwekkend wijze veranderd in iets levends door jongens en meisjes van de Hitlerjugend en de Bund Deutscher Madel, allen met brandende fakkels in de hand. En daar, in die geheimzinnige nachtelijke vieringen van het nazisme, draaiden de swastika's naar links! Geen enkele historicus, die ik heb gehoord of gelezen, ook Joachim Fest niet, heeft ontdekt dat dit welbekende embleem van het Nationaal-Socialisme fundamenteel een symbool van ondergang en vernietiging is.

Maar Mulisch heeft dit wel ontdekt, indirect maar onmiskenbaar. Aanvankelijk is zijn Anton niet in staat dit cryptogram op te lossen: "Kan de Zonnegod deze ruïne nauwkeuriger beschrijven?", hetgeen in zes letters moet worden beantwoord. Hoewel hij gewoonlijk erg goed is in dit soort van puzzles, staat hij deze keer voor een raadsel. De oplossing wordt heel plotseling geboden in de laatste bladzijden van de roman: het zesletter-woord is 'ravage'. De

kleio

nummer 10/91
pagina's 10 en 11

oplossing van het cryptogram wordt gevonden in het feit dat de Zonnegod 'Ra' is, en zijn beschrijving van de ruïne was een 'vage'. De Zonnegod heeft er een 'ravage' van gemaakt. Dit dan is precies de betekenis van het hitleriaanse hakenkruis-symbool.

Verwetenschappelijking en secularisatie

Zoals ik in mijn artikel in *Kleio* van mei 1991 (jrg. 34, no. 4) schreef, heeft de ontwikkeling van de historiografie sinds de tijd van de Verlichting menig belangrijk element aan onze discipline toegevoegd: akribie, nauwkeurige chronologie, objectiviteit, nieuwe soorten van bronnen, het beginsel van verificatie. Deze kwaliteiten vormen nu de essentie van de geschiedwetenschap; het zijn betekenisvolle en authentieke winstpunten, elementair ook voor het geschiedenisonderwijs dat daardoor veel preciezer is geworden.

Maar tegelijkertijd zijn enkele kostbare elementen verloren gegaan. Onze nauwkeurige en uitgewerkte chronologie is zo rigide geworden dat ze alle contact heeft verloren met het tijdsbesef zoals mensen dat normaliter ervaren. De heel speciale soort van 'timing' die de geleerde erop na houdt is de bron van de alles doordringende haat van schoolkinderen en volwassenen tegen het 'jaartal'.

"De schrik voor het jaartal zit hele generaties in de botten", schreef de Duitse didacticus Kurt Fina eens.

De geschiedschrijving die de schoolboeken aanbieden is ontpersoonlijkt, ontdaan van persoonlijke elementen. De historische figuren die erin optreden zijn geen wezens van vlees en bloed, maar schematische voorstellingen, meestal van macht. We zouden onze historiografie kunnen aanduiden als 'gehypostasiëerde' geschiedenis, als een geschiedschrijving die zich boven de loop der gebeurtenissen en vooral ook boven de individuele mensen bevindt. Historici, en vooral ook de schrijvers van leerboeken die zoveel mogelijk moeten vertellen in een zo kort mogelijk bestek houden veel van evolutionaire lijnen van ontwikkeling, van samenvattende verbanden, van trends. Wat sneuvelt in deze procedure is het detail, is de anecdote - zaken die in de ogen van de wetenschapsmensen niet het predicaat 'wetenschappelijk' verdienen. Het algemene publiek verwacht en verlangt echter iets anders van geschiedschrijving.

Het kijkt zo graag naar 'Dallas', omdat in zo'n serie nu juist het persoonlijke heel sterk aan bod komt.

Onze geschiedschrijving, met inbegrip van die van de leerboeken, is volkomen geseculariseerd. Daarmee bedoel ik niet alleen dat de schrijvers bitter weinig interesse voor godsdienst tonen, maar vooral ook voor alles dat buiten het bereik van de positivist ligt, voor het bovennatuurlijke, het goddelijke, het symbolische, het demonische en het tragische. In wezen is onze geschiedsopvatting behoorlijk materialistisch. Een sprekend voorbeeld vind ik in het mei-nummer 1991 van dit blad, en wel in de door Renée Schreuder en Janneke Riksen aangeboden lessen (waarmee ik volstrekt geen kwaad van het gebodene wil zeggen, integendeel). Op bladzijde 27 staat 'een keukenstuk' afgebeeld, met vragen over de bezigheden in die keuken en over de verschillen met een moderne keuken. (*De eerlijkheid gebiedt dat nu onmiddellijk opgemerkt moet worden dat deze afbeelding door de eindredactie van Kleio aan de vraag werd toegevoegd. Het verwijt van een profaan gebruik van een religieuze voorstelling is dus niet van toepassing op de auteurs van het lesmateriaal. T. B.-S.*) Natuurlijk, dat is didactisch heel aardig. Alleen, het is geen 'keukenstuk', maar geloof het of geloof het niet, een bijbelse voorstelling. De afbeelding illustreert Lukas 10: 38-42. Op de achtergrond ziet men Maria (niet de moeder van Jezus) aandachtig naar de woorden van Jezus luisteren, terwijl haar zuster Martha volop in de keuken in de weer is. Op zichzelf is dit zestiende-eeuwse schilderij een monument van secularisatie, omdat de volle aandacht nu valt op de bedrijvige Martha in plaats van op haar devote zuster Maria. Wij missen de ogen om zulke dingen te zien.

Historici en het mythische

Historici (maar daarin staan ze bepaald niet alleen) hebben geen besef van het 'mythische'. Naar hun mening stelt een 'mythe' nu juist dat voor wat niet waar is: het is een fantasieprodukt dat als zodanig tegen hun begrip van geschiedenis ingaat. Geschiedenis gaat over dat wat werkelijk is gebeurd - naar Ranke's befaamde woord 'wie es eigentlich gewesen'. Naar aanleiding van de romans van Walter Scott zei deze patriarch van de geschiedschrijving: "Wat ons wordt overgeleverd door de geschiedenis is mooier en in ieder geval interessanter ... dan romantische fictie". Elders

betoogde hij dat "historische gebeurtenissen geen symbolische waarde hebben".

Ik vrees dat historici nog altijd diezelfde houding hebben dat ze in hun werk alles moeten vermijden dat op verzinsel lijkt en zich strikt aan de feiten houden.

Maar het is nu juist dit dogmatische 'zich strikt aan de feiten houden' dat mensen die in het verleden belang stellen zo verafschuwden. Ze vermijden als de pest al die zo pijnlijk nauwkeurige artikelen, monografieën en handboeken. Waar ze van houden zijn historische romans en films; ze tonen bitter weinig respect voor onze zo zorgvuldig samengestelde leerboeken. En de historici verachten hen erom.

De 'feiten'

Maar welke zijn dan die bejubelde feiten, gehypostasiëerd als 'objectieve feiten', geverifieerd en wel? Zijn de 'historische feiten' in de Ilias dat een grieks leger een grote stad lange tijd heeft belegerd, en die in de Odyssee dat een van de grote generaals vele avonturen beleefde op zijn thuisreis? Of is het zo, gelijk G.K. Chesterton zei, dat de Ilias gaat over het gedrag van mensen onder de druk van de oorlog, en de Odyssee over hun gedrag als ze zwervend zijn en dakloos? Het punt is niet dat misschien ooit een inscriptie is gevonden (dit is werkelijk zo) met een of andere Helleense naam die op die van Achilles of Odysseus lijkt, maar dat ieder van ons een Odysseus is, rondzwervend op aarde in een situatie van fundamentele onzekerheid, een toestand waarin we dienen te vertrouwen op onze eigen vermogens, hoewel soms een god ons te hulp zal snellen. Vertelt Homerus daarmee niet iets dat belangrijker is dan wat de historicus heeft te bieden?

De voorkeur voor de mythe

Het zal nu wel duidelijk zijn dat ik met 'mythe' niet 'mythologie' bedoel - verhalen verteld over goden -, maar eerder het thematisch materiaal van de literatuur van alle tijden, van de kunst in het algemeen, en in onze tijd in het bijzonder, van de opera en de film. Er bestaat een voorraad van mythische vertellingen die in altijd nieuwe versies en aangepast aan onze omstandigheden, voortdurend in de kunst terugkeren.

Ik denk hier aan de Bommel-verhalen van Maarten Toonder. Olivier B. Bommel is de moderne Odysseus (is het toeval dat hun

beider namen met een o beginnen en drie-letterig zijn?). Hij verlaat zijn voorvaderlijk slot, zwerft lange tijd door den vreemde, beleeft daar de wonderbaarlijkste avonturen, keert ten slotte behouden naar huis terug en geniet daar van 'eenvoudige doch voedzame maaltijd'. Ook Odysseus, na zijn terugkeer in Ithaka, laat zich een maaltijd voorzetten.

Het was natuurlijk ook geen toeval dat Verdi de onderwerpen voor zo vele van zijn opera's vond in Shakespeare's stukken. In zijn film *Amadeus* gaf Milos Forman ons een door en door gemythologiseerde versie van Mozart's leven. Mozart dicteert op zijn sterfbed de laatste maten van zijn Requiem aan zijn aartsrivaal Salieri. En het publiek, volstrekt ongeïnteresseerd in de historische feiten (Salieri bezocht Mozart niet tijdens diens laatste ziekte), genoot er met volle teugen van.

Wat is het nu precies dat de mensen preferen in 'mythologie' of, om in de termen van dit artikel te blijven, wat is het verschil tussen mythe en historie (historie opgevat als geschiedschrijving in de moderne betekenis)?

De tijdeloosheid van de mythe

Om te beginnen, de grote thema's van de mythe zijn tijdeloos, ze zijn fundamenteel menselijk, en ze vormen een wezenlijk onderdeel van onze *conditio humana*. Om het in andere woorden te zeggen, we hebben mythen nodig om de werkelijkheid aan onszelf te verklaren. De grote mythische verhalen maken het leven dragelijk voor ons; ze leren ons dat wat ons overkomt onontkoombaar menselijk is. Hier zal de historicus misschien tegenwerpen dat hij hetzelfde doet. Dat moge waar zijn, maar zo ziet het publiek het niet. Dat is de eigen schuld van de historicus, omdat hij altijd beweert dat geschiedenis over verandering gaat. "*Het wezen van de geschiedenis is verandering*", verklaarde Jacob Burckhardt categorisch. Maar dit is een contradictie in terminis, want hoe kan het wezen van iets veranderlijk zijn? En hoe kan verandering worden waargenomen anders dan tegen een achtergrond van constantie?

Wij, de beroepsbedienaren van tijd en verandering, plegen te vergeten dat er een tijdloos domein in de mens is, het domein van mythe en religie. Naar mijn mening is het voornaamste dogma van het historisme

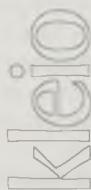
- dat alle geschiedenis verandering is - fundamenteel onjuist. Niet-historici, onze leerlingen inbegrepen, zijn zich hiervan veel scherper bewust dan wij. Ik denk dat de receptie van ons onderricht aanzienlijk wordt belemmerd, niet zozeer doordat leerlingen en volwassenen de wereld volgens een mythisch model verklaren, maar omdat wij er de voorkeur aan geven dit te negeren.

Het tijdsbesef van de mythe

Ik sprak van de tijdeloosheid van de mythe. Dit betekent niet dat ze geheel zonder tijdsbesef is. Niet slechts begint elk sprookje met de woorden 'er was eens ...', men vindt in het verhaal zelf altijd een tijdsvolgorde, en de handeling verloopt langs de tijdlijn. Maar wat de mythe verafschuwt is de pedanterie van de rekenkundige chronologie: haar gebeurtenissen kunnen niet aan een bepaalde plek op die tijdlijn worden gehecht. Historici zijn onthutst over zoveel slordigheid. Laat ons een paar voorbeelden onderzoeken.

In zijn prachtige (en enige) roman *Le grand Meaulnes* (1912) introduceert Alain Fournier zijn held aldus: "*Hij (de grote Meaulnes) kwam bij ons op een dag in het jaar 189-*". Het jaar is niet ingevuld, de dag en maand evenmin. Het boek eindigt als volgt: "*Hij (wederom de grote Meaulnes) verdween in de nacht op zoek naar nieuwe avonturen*". Een korte periode wordt uit de tijdlijn gesneden; binnen die periode is er een min of meer regelmatige tijdsvolgorde, maar geen verbinding met verleden of toekomst.

De grootste roman van deze eeuw, Marcel Proust's *A la recherche du temps perdu*, heeft, zoals de titel zegt, Tijd (met een hoofdletter) als zijn onderwerp. De eerste de beste zin gaat over Tijd: "*Lange tijd ben ik vroeg naar bed gegaan*"; de laatste woorden, vijftien bladzijden verder in de oorspronkelijke Gallimard-editie, noemen opnieuw de Tijd. Mensen, zegt de slotpassage, hebben slechts een heel beperkte plaats in de ruimte, maar een oneindig verlengde in de 'Tijd'. Voor zover er enige handeling is, speelt deze zich af in de tweede helft van de negentiende eeuw, want de Dreyfus-affaire wordt vermeld. Maar precies wanneer dan is moeilijk te zeggen, net zoals het aangeven van de precieze leeftijd van de verteller in de verschillende delen van het boek. De tijd lijkt voor- en achteruit te lopen naar believen. Eén keer, in de fameuze episode 'Un

amour de Swann' is er een lange flashback naar een moment voordat de verteller - de 'ik' van het boek - was geboren. Aan het eind van dit deel stelt Swann gedesillusioneerd vast dat hij twee jaar van zijn leven heeft verdaan aan een vrouw (Odette de Cr  cy) "die hem niet aantrok, die zijn soort niet was". En toch blijkt in het volgende deel Swann met deze Odette getrouwd, je weet niet wanneer en hoe lang, en nog veel minder waarom, want er wordt nimmer ook maar          van uitleg verstrekt.

Deze onverschilligheid ten aanzien van causaliteit en chronologie wordt op een klassieke manier uitgedrukt in de beroemdste roman van het eind van de achttiende eeuw, *Paul et Virginie*, van Bernardin de Saint-Pierre (1789). Van dit boek verschenen in Frankrijk alleen minstens 223 drukken zowel als ontelbare vertalingen (26 maal in het Engels tot in 1894 toe, viermaal in onze taal). Ettelijke malen werd het boek gebruikt als materiaal voor opera's, balletten en toneelstukken. In het jaar van publicatie ontving de auteur meer dan vierduizend enthousiaste brieven.

In geschiedenis zoals die op school wordt onderwezen kan Paul niets anders zien dan "algemeen en regelmatig voorkomende katastrofen zonder oorzaak". "Zij (Paul en Virginie, levend op een eiland) hadden geen klokken, geen almanakken, geen boeken over chronologie, geschiedenis en wijsbegeerte. De tijden van hun leven werden bepaald door die van de natuur."

Is het toeval dat deze apert antihistorische roman verscheen in het eerste jaar van een van de grootste perioden uit de geschiedenis, die van Franse Revolutie en de napoleontische oorlogen? Het is alsof de auteur en zijn leiders begeerden te ontsnappen naar het idyllische eiland van deze natuurkinderen.

Mythe als interpretatie

Een sterk punt van de mythe is dat ze een interpretatie van gebeurtenissen is. De historicus protesteert opnieuw: dat doet hij toch ook? Maar als we onze geschiedkundige teksten doornemen, verklaren ze dan echt iets? Mij lijkt alsof historici vaak denken dat de puur feitelijke beschrijving van de dingen hetzelfde is als een interpretatie. Ten dele is ze dat ook inderdaad: zelfs de geringste anecdote is niet alleen een korte sequentie van gebeurtenissen, maar ook een interpretatie ervan. In andere woorden, de manier waarop een verhaal wordt verteld geeft de verhaalde feiten een rui-

mere betekenis.

Maar de modellen en modules die de historicus gebruikt bezitten niet genoeg wijdte om de hele werkelijkheid te omvatten. Ze zijn, bijvoorbeeld, te zeer 'gedemythologiseerd' om in staat te zijn Hitler te verklaren. Waarom vervolgde hij de joden? Hem eenvoudigweg plaatsen in de traditie van het Europese antisemitisme is niet voldoende om te verklaren waarom hij koudweg het vermoorden van zes miljoen joodse mensen door middel van rationele, bureaucratische en technische middelen gelastte.

Wat ik bedoel met dat gebrek aan mythische interpretatie in de moderne historiografie zal ik proberen duidelijk te maken met behulp van het volgende voorbeeld. Tijdens de Duitse bezetting hadden we onze eigen 'Quisling' in de persoon Mussert, de leider van de NSB. Zijn samenwerking met de Duitsers werd na de oorlog door het Bijzonder Gerechtshof beschouwd als hoogverraad. In 1946 werd hij geëxecuteerd. In 1984 publiceerde Jan Meyers het eerste boek over deze man, *Mussert: Een politiek leven*. Volgens de standards van ons gilde is het een erg geslaagd boek. Het is goed geschreven, interessant en gedetailleerd, en vooral, het is eerlijk en objectief. Dat is geen geringe prestatie, gezien de nog altijd bestaande animositeit in ons land jegens alles wat het Derde Rijk en het nationaal-socialisme betreft. Indertijd was Mussert, de verrader, een diep gehate en verachte man. Maar als ik de ondertitel zie 'Een politiek leven', begin ik me af te vragen of er geen andere aspecten aan dit leven waren. Hoewel Meyers ons royaal de feiten geeft, interpreteert hij ze niet. Ik zal trachten dit aan te tonen.

Mussert was getrouwd met zijn tante, een zuster van zijn moeder en negentien jaar ouder dan hijzelf. Ook zijn grootvader en overgrootvader waren gehuwd met vrouwen aanzienlijk ouder dan zij. Zijn vader en moeder waren van gelijke leeftijd; zijn katholieke vader zei de Kerk vaarwel om met haar te kunnen trouwen. Hij werd protestant. Er loopt een merkwaardige trek van onderwerping aan vrouwen door de Mussert-familie. Tussen Mussert's ouders bestond een toestand van constant en openlijk conflict; hierin koos de jongen emotioneel partij voor zijn moeder. Moet men nu werkelijk een freudiaan zijn om in te zien dat de tante die Mussert trouwde een substituut voor zijn moeder was, aldus incest bedrijvend? En toen de affectieve relaties tussen Mussert en zijn vrouw ge-

heel waren verflauwd, nam Mussert een negentien jaar oud meisje als vriendin die - wederom incest - zijn nicht was en jong genoeg om zijn dochter te zijn, de dochter die hij nooit heeft gehad.

Meyers schildert Mussert als een kleine burgerman met een infantiel karakter, gedreven door zijn 'moedercomplex', altijd op zoek naar de beschermende vrouwenfiguur. Maar afgezien van het feit dat zijn jonge m         eerder zijn 'dochter' dan zijn 'moeder' was, zou ik willen vragen: was het grote model van elke incestueuze relatie, Koning Oedipus, ook een infantiel persoon? Deze grootste tragedie van alle tijden zou nooit die enorme kracht hebben gehad, zelfs nog in onze tijd, als die ongelukkige koning een kinderlijk mannetje was geweest die bescherming zocht in de armen van Koningin Jocaste. Maar Meyers liet de kans voorbij gaan om deze curieuze, 'mythische' elementen in Musserts leven naar het 'model' dat door Sophocles is aangeboden te interpreteren. Getrouw aan Ranke's regel beperkt hij zich tot de 'objectieve feiten'.

Van mens tot mens

Verreweg de grootste aantrekkelijkheid van de mythe is dat zij een persoonlijk beroep doet, een beroep van mens tot mens. Alan Bullock's uitstekende boek over Hitler begint als volgt. "Adolf Hitler werd geboren om half zeven in de avond van 20 april 1889 in de Gasthof zum Pommer, een herberg in de kleine stad Braunau aan de rivier de Inn die de grens vormt tussen Oostenrijk en Beieren." Kan het nauwkeuriger? Dit is moderne geschiedschrijving op en top. Vergelijk dit nu eens met de eerste zin van Margaret Mitchell's fascinerende historische roman, een van de populairste van onze tijd *Gone with the Wind* (1936): "Scarlett O'Hara was niet mooi". En als even verder wordt meegedeeld dat ze groene ogen had, zijn we meteen binnen haar erotische toverkring getrokken waar de volgende meer dan duizend bladzijden niet meer uit kunnen.

Zijn er historische werken die zo beginnen? "Julius Caesar had een kaal hoofd", "Socrates was een bijzonder lelijke man"? De mythe vraagt ons zich met haar te identificeren. Een man die Edward Albee's *Who is afraid of Virginia Woolf?* op de planken zag zei na afloop: "Ik zag mijn eigen huwelijk".

Identificatie?

Hier zwijgt de historicus stil, want hij wil helemaal niet dat wij ons identificeren met historische personen. Hij wil niet dat we denken dat we Caesar, Napoleon of Hitler zijn. We moeten juist op zekere afstand blijven. Wij moeten niet verstrikt raken in hun persoonlijkheden of belevenissen, wij moeten ons niet verliezen in de maastroom van de gebeurtenissen. We moeten ons dwingen 'objectief' te blijven. Maar 'objectief' blijven betekent - realiseren we ons dat wel? - dat we personen zien als objecten, als dingen, verschillend van ons en vreemd aan ons. Daarom klopt de mythe zo gemakkelijk de historie in de waardering van het publiek. De mensen willen gewoon wat ze van de historici niet mogen: historische personen en gebeurtenissen personaliseren.

Literatuur is dikwijls apert antihistorisch. "*Publieke zaken betekenen niets voor me. Ik houd van wat privé is, alleen dat boezemt me belang in. Het private leven, de simpele menselijkheid is belangrijker, groter and tragischer dan alles wat publiek is.*" Dit laat de Oostenrijkse auteur Joseph Roth, zelf een joodse banneling uit zijn door de nazi's bezet land, een van zijn personen zeggen in *De biecht van een moordenaar*. Wij mensen kunnen ons alleen maar geheel en al en werkelijk identificeren met privé-personen, niet met de geconceptualiseerde constructies van de historicus.

Nu heft diezelfde historicus verontwaardigd zijn hand tegen mij op. Heb ik dan nooit gehoord van familie-geschiedenis, van ego-documenten, van oral history - nieuwe trends in de geschiedwetenschap? Zeker heb ik dat, maar ik zie ook dat deze nieuwe mode zich gewoonlijk beperkt tot collectiviteiten - de vrouwen, de kinderen, de familie (ik denk aan boeken als die van Philippe Ariès, *L'enfant et la vie familiale sous l'ancien régime* (1960), Simone de Beauvoir, *Le deuxième sexe* (1949) of W.K. Lacey, *The Family in Classical Greece* (1968) -, maar niet over deze vrouw, dit kind, deze familie. Denk aan Barbara Tuchman's *A Distant Mirror* (1978). Het boek werd immens populair, voornamelijk omdat het is gebouwd op de lotgevallen van één bepaalde familie. Maar in historische kring werd het slecht ontvangen, omdat het niet is geschreven in overeenstemming met de regels van het gilde.

Conclusie

Laat ons besluiten. De geschiedwetenschap - tezamen met haar tweelingbroer, het geschiedenisonderwijs - bevindt zich in een gevaarlijk parket. Ik ben er helemaal niet zeker van dat we nog zoveel toekomst voor ons hebben. Beroepshistorici zitten zo stevig verschanst in hun ivoren torens, zo stevig gebarricadeerd achter hun alleen zigmakende methodologie, ze zij zo verslaafd aan hun gebruikelijke denkpatronen, dat ik dikwijls aan hen wanhoop. Het lijkt me vooral dat de kloof tussen de historici en het algemene publiek, met inbegrip van onze leerlingen, steeds wijder en wijder wordt. Ons eigen departement van onderwijs is al jaren bezig de consequenties te trekken: geschiedenis keuzevak en steeds minder uren. De politiek vindt geschiedenis niet zo nodig meer. Zij handelt gewoon naar praktisch inzicht van een bepaalde toestand en verdeelt dienovereenkomstig de prioriteiten anders. Naar buiten moeten we ons manhaftig verdedigen voordat alles verloren gaat.

Ik bewonder de strijd die het bestuur van de VGN levert om te redden wat er te redden valt. Maar er moet ook intern beraad zijn over de vraag hoe dat we in deze impasse zijn geraakt. Misschien kunnen we wat leren van de manier waarop de mythe geschiedenis, mensen en leven behandelt. Daarvoor zullen we echter cryptogrammen moeten leren oplossen.

kleio

Lessen in onverdraagzaamheid?

Anton van de Sande

Twee geloven op één kussen...

De tijd van de reformatie is een periode waarin de verschillende godsdienstige richtingen elkaar om strijd verketterden. Spot- en smaadschriften, karikaturen en boertige prenten van toen doen denken aan uitingen van volkscultuur. Zulke harde en laag bij de grondse cultuuruitingen moeten zo op het eerste oog wel 'volks' zijn.

In dit artikel laat Anton van de Sande zien dat het hier juist uitingen betreft van de elite. De godsdienstige groeperingen deden geen grootscheeps beroep op 'het volk' door dat in de eigen toon aan te spreken. En dat volk zelf was maar matig geïnteresseerd in deze strijd van fanatici en geleerden.

Het Europa dat Columbus achter zich liet toen hij op ontdekkingsstocht ging, mag al een woelig continent hebben geleken, het was nog een sereen landschap, een tuin van harmonie, vergeleken met datzelfde Avondland honderd jaar later. Van Cadix tot de Noordkaap, van Ierland tot Wenen hoorden allen tot dezelfde kerk. Keizer en paus konden zich nog aan het hoofd wanen van een westers imperium waarvan de wortels teruggingen tot in de Romeinse tijd. Rond 1600 was Europa echter veranderd in een bonte verzameling van landen en volken die compleet vervreemd waren van elkaar. Saamhorigheid was ver te zoeken. Dwars over het continent gaapte een kloof tussen katholieke en protestantse vorsten. In enkele landen was de monarchie het mikpunt geworden van calvinistische opstandelingen. En ook in de boezem van de naties zelf had verdeeldheid toegeslagen. Tot in de kleinste steden en dorpen waren burgers en boeren korte of lange tijd met godsdiensttwisten geconfronteerd geweest. In sommige streken gingen buurtgenoten niet langer meer

naar dezelfde kerk. Eeuwenoude zekerheden waren publiekelijk dispuutabel geworden. Er waren zelfs nu familieleden die elkaar voor ketter uitmaakten.

Geen van de elkaar beconcurrerende kerkgenootschappen was in staat gebleken, de hele

kudde om zich heen te houden. Die patstelling bracht in een aantal landen een unieke, tot dan toe ongekende situatie teweeg: menigeen moest zich leren schikken in het lot dat hij voortaan leefde tussen buurt- en landgenoten die 'anders' waren en bleven dan hijzelf. Niet zelden ging dit gepaard met uitbarstingen van haat, angst en argwaan.

Ondanks die kwalijke neveneffecten is dat leerproces van de 'moderne mens' zoals Robert Muchembled het heeft genoemd, fascinerend: door het kersteningsoffensief van de protestantse en katholieke reformatoren werd, vaak voor het eerst, tot in de uiterste hoeken van de samenleving het volk met de 'beschaving' van een culturele elite geconfronteerd.

De laatste jaren storten steeds meer onderzoekers zich op de vraag welke uitwerking die confrontatie heeft gehad op de volkscultuur. Historici en antropologen zijn op zoek gegaan naar sporen en tekens, naar symbolen die de eigen normen van een bepaalde groep kunnen blootleggen. Ze proberen via de manier van kleden, voeden, elkaar aanspreken, bespotten en dergelijke te ontdekken of er correcties kunnen worden aangebracht op het beeld dat ons door het filter van de elite ongetwijfeld vertekend is overgeleverd.

Die nieuwe benaderingswijze stelt ons in staat, beter zicht te krijgen op de rol die de satire - met name spotprenten en schotschriften - speelde in de propaganda van de katholieke en protestantse reformatoren. Is het niet aannemelijk dat die propaganda de beeldvorming over 'de ander' sterk heeft beïnvloed, ook bij het gewone volk? Op die kwestie wil ik hier nader ingaan. Volgens mij staat het helemaal niet vast dat de vijandbeelden waarmee latere generaties zo vertrouwd waren - zie bijvoorbeeld de antipapistische traditie in

MONSTRVM ROMAE INVENTVM MORTVVM IN TIBERI. ANNO 1496.

Houtsnede van Lucas Cranach uit 1545; één uit een serie afbeeldingen over het pausdom.

Den Byencorff der H. Roomsche Kercke.

**Dit is een clare ende grondelicke Verleg-
gughe des Sendbriefs Meester Gentiani Hervet,**
nu coets uytghegaen in Fransons ende in't Duytsch;
Gheschreuen aen de afghedwaelde van
het Christen Ghelooue.

De wijfleyden tverstant van de Levensche Klercken.

Lefer, leeft dit met vijf: hier sulc ghy sien end' mercken

**Toegeheschreben ende ghebedicert aenden Eerwerdighen Wif-
schap Franciscum Sonnius, Wader aller nieuwwe Wisschop-
pen, inde Nederlanden / met eenen Byf. ende
Doorede aen zyne Eerwerdich.**

doen van stellige uitspraken. Make we echter de balans op van wat er tot nu toe over het kersteningsoffensief in de literatuur naar voren is gebracht, dan wordt wel duidelijk dat we niet zonder meer mogen aannemen dat de spot- en scheldpraktijken van de Hervormers aansloegen bij het volk.

Het blijft overigens als een paal boven water staan dat de eeuw van Luther en Calvijn voor de liefhebber van satire een niet te versmaden produktie heeft opgeleverd. Al in de jaren twintig van de zestiende eeuw werd Duitsland overspoeld met houtsneden van Lucas Cranach waarop de paus staat afgebeeld als ezel, als duivel, als hoer van Babylon, de bisschoppen als geldzuchtige heren, de priesters als wolven die de kudde van gelovige schapen sluw belagen. Buitengewoon populair waren ook afbeeldingen van dronken, met nonnen en overspelige vrouwen vrijende monniken.

In de Nederlanden kwamen de paus en de monniken er niet beter af, maar de produktie van de prenten bleef hier achter bij die achter bij die van geschreven spotternijen. De *Byen Corff der H. Roomscher Kercke* (1569) van Marnix van St. Aldegonde bijvoorbeeld, beleefde hier in korte tijd herdruk op herdruk. Ook de katholieken lieten zich overigens niet onbetuigd. Hun spotbeelden waren niet minder grof, en doorgaans op de persoon gericht. Het huwelijk van Luther met de non Catharina werd op de korrel genomen, waarmee de lutheranen hun monnikenlaster als het ware met gelijke munt kregen terugbetaald. De Jezuïeten verspreidden prenten waarop Calvijn stond afgebeeld als een gebrandmerkte sodomiet en Beza als een overspelige, een bisexueel en een pederast. En Anna Bijs doopte de pen allerminst in honing toen ze gedichten ging maken op Luther en zijn aanhangers.

Smaken verschillen. Wij zouden die zestiende-eeuwse satire nu met geen mogelijkheid meer fijnbesnaard willen noemen of als sprankelende humor kunnen savoureren. De stoten 'onder de gordel', de seksueel geladen boertigheden kunnen ons gemakkelijk op het dwaalspoor brengen dat we hier met 'volkse' uitlatingen te maken hebben.

Dat was echter niet het geval. De opdrachtgevers en de uitvoerende kunstenaars waren afkomstig uit de gegoede standen. De bijchriften bij de prenten waren niet zelden in het latijn en in de volkstaal gesteld, wat erop wijst dat ze in eerste instantie voor een geletterd publiek werden vervaardigd. Het is niet onaannemelijk en zelfs waarschijnlijk dat de prenten die door de straatventers werden verkocht ook wel voor het meer eenvoudige

ons eigen land - ook al een vast bestanddeel waren geworden in de volkscultuur van de laat-zestiende en vroeg-zeventiende eeuw.

Het volkse van een elite-cultuur

Het onderzoek naar de wisselwerking tussen elite- en volkscultuur staat nog in de kinderschoenen en het is nog te vroeg voor het

kleio

nummer 10/91
pagina's 16 en 17

publiek waren bedoeld, maar dan hebben we hier toch te maken met een typisch voorbeeld van de beïnvloeding van bovenaf, met een propagandastunt binnen het kerstenings-offensief.

We mogen echter betwijfelen of de toeschouwers hiermee inderdaad tot nieuwe denkbeelden werden gebracht. De prenten zullen vooral het standpunt van opdrachtgever en koper hebben bevestigd, het was 'preken voor eigen parochie'.

De verwaarloosde wijngaard des Heren

Waren de hervormers er eigenlijk wel op uit, met alle mogelijke middelen het volk binnen de kerk te halen? We kunnen ons daar sinds kort beter dan voorheen iets bij voorstellen, nu we beschikken over enkele nieuwe studies over het calviniseringsproces in de Noordelijke Nederlanden.

De Republiek, waar verscheidene kerkgenootschappen naast en tegenover elkaar actief bleven, is een ideaal terrein voor nader onderzoek. Ik zal me daarom, voor een antwoord op onze vraag, in eerste instantie beperken tot de situatie dicht bij huis. In de omringende staten kan het er natuurlijk heel anders aan toe zijn gegaan. Daar heeft immers het '*cuius regio illius et religio*' gegolden, wat inhield dat het volk van overheidswege naar de officiële kerk werd geloofdst. Alleen Frankrijk ten tijde van de godsdienstoorlogen vormde in zekere zin een uitzondering daarop.

Evenmin als de dopersen maakten de calvinisten in ons land veel haast om het volk tot de nieuwe leer over te halen. Kenmerkend voor deze twee kerkgenootschappen was juist dat ze zich als 'uitverkorenen' beschouwden. De doperse broedersschappen hielden er een strikte sociale controle op na en 'onzuiveren' werden geweerd dan wel verstoten. Maar ook de calvinisten blaakten, in de tijd dat ze nog als tegenkerk de officiële roomse kerk moesten trotseren, allerm minst van bekeringsdrift. Ze lieten het volk ongemoeid. Eenmaal 'officiële' kerk geworden - zoals bekend kreeg de gereformeerde religie hier nimmer de positie van 'staatskerk' - bleven de calvinisten hun vroegere mentaliteit trouw. Uiteraard wilden ze, liefst met steun van de overheden, de hele kerk zuiveren en de massa disciplineren, maar de idee dat ze door de overheid gedomineerd zouden worden, om vervolgens als een willig instrument

in handen van de staten een brede publieke kerk te gaan vormen, was hen een gruwel. De wereldlijke overheden zouden inderdaad graag een algemene kerk gesticht hebben, zo ongeveer als die in Engeland. Ze hadden immers al sedert honderd jaar het recht om pastoors te benoemen; nu wilde men ook de predikanten aanstellen. De calvinisten hebben dit weten tegen te houden: de classis bleef zelf bepalen wie er geschikt was voor het ambt van dominee.

Weldra zou ook blijken dat de calvinisten geen allemansvrienden waren. Wie lidmaat wenste te worden, diende zich aan de leer en aan de tucht van de kerkeraad te onderwerpen. Ook als officiële kerk bleven ze daarom een kleine groep. Naast een bescheiden aantal 'lidmaten' kwamen er op den duur wel steeds meer 'liefhebbers' naar de preek luisteren, maar die vielen niet onder de kerk-tucht en werden dus ook niet toegelaten tot het avondmaal. De calvinisten hadden geen behoefte aan lediggangers en armoedzaaiers.

We dienen ons te realiseren dat in de zestiende eeuw een groot deel van het volk, op het platteland en in de steden, feitelijk buiten de kerk stonden. Het kerkgebouw domineerde dan wel het straatbeeld, maar de meesten kwamen er alleen om gedoopt en begraven te worden. De protestantse, en na het Concilie van Trente ook de katholieke reformatoren, hadden in gelijke mate weerstanden te overwinnen. Onverschilligheid bleef nog lang het beeld bepalen. Een aanzienlijk deel van de bevolking wilde niet kiezen voor een van de drie geboden mogelijkheden: katholiek, calvinist of dopers.

De zogenaamde protestantiseringstheorie van Geyl en Rogier is daarom ook niet houdbaar. Volgens hen kreeg het protestantisme

alleen daar kans waar hetatholicisme verziekt was en geen weerstand meer had. Vanuit die optiek gezien lijkt niet-katholiek zijn een abnormale toestand, een ziekte die alleen kon toeslaan waar antistoffen ontbraken.

Het protestantisme had hier echter net zulke dunne wortels in de spiritualiteit als de oude kerk. Geyl en Rogier meenden verder ook, dat de protestanten via de armenzorg op on-eigenlijke manier grote aantrekkingskracht hebben uitgeoefend, zodat de bedeeden vanzelf naar de hervorming werden gelokt. De calvinisten waren echter, zoals we zagen, niet geïnteresseerd in armoedzaaiers die zich niet van ganser harte aan de tucht wilden onderwerpen. In veel plaatsen was de armenzorg trouwens een zaak waarover beslist werd op het stadhuis en met die regenten stond de consistoriekamer nu juist op gespannen voet.

De kunst van het verket-teren in de volkscultuur

Het staat dus allerm minst vast dat de hervormers erop uit zijn geweest, via de satirische prenten en schotschriften koste wat het kost aansluiting te zoeken bij het gewone volk. Maar heeft het volk misschien eigener beweging die spotbeelden overgenomen om ze te gebruiken als een stok waarmee je de 'anderen' in de samenleving te lijf kunt gaan?

Wanneer we inderdaad zulke spotbeelden in de lagere regionen van de samenleving op het spoor kunnen komen, zou dat mogelijk een aanwijzing zijn dat de geloofstegenstellingen al vrij vroeg ook onder het volk leefden. Een interessante kwestie, want we weten nog steeds niet goed of en in hoeverre er een wisselwerking heeft plaatsgevonden tussen volkscultuur en elitecultuur.

Maar het is bepaald niet eenvoudig, greep te krijgen op de aard en functie van spot en satire in de volkscultuur.

Pentekening van Hans Holbein de Jongere.

Spotten en schelden was in de zestiende eeuw een alledaags verschijnsel. Slechts een fractie van de praktijken is echter in de bronnen te traceren. Alleen wanneer de beledigde partij naar de rechter liep, werd hiervan aantekening gemaakt. Pas in de loop van de zestiende eeuw begon het traditioneel systeem, waarin schande aandoen een belangrijk middel was om gedrag dat in strijd was met de regels van de gemeenschap te corrigeren, geleidelijk aan plaats te maken voor een moderner systeem waarin repressie van afwijkend gedrag door de staat werd overgenomen.

LITERATUUR

Robert Muchembled, *De uitvinding van de moderne mens. Collectief gedrag, zeden, gewoonten en gevoelswereld van de middeleeuwen tot de Franse Revolutie* (Amsterdam 1991).

Over de confrontatie van de 'beschaving' van de culturele elite met het volk en de uitwerking ervan op de volkscultuur:

Peter Burke, *Volkscultuur in Europa, 1500-1800* (Amsterdam 1990).

Keith Thomas, *De ondergang van de magische wereld. Godsdienst en magie in Engeland, 1500-1700* (Amsterdam 1989).

Michelle Vovelle, *Mentaliteitsgeschiedenis. Essays over leef- en wereldbeeld* (Nijmegen 1985).

Zie ook de bijdragen van A. Th. van Deursen en Willem Frijhoff in: Gerard Rooijakkers en Theo van der Zee (red.), *Religieuze volkscultuur. De spanning tussen voorgeschreven orde en de geleefde praktijk* (Nijmegen 1986) en het artikel van G. Rooijakkers 'Het uiteengroeien van klerus en kerkvolk in de Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch. De houding

van de katholieke en gereformeerde kerk tegenover enkele aspecten van het volksleven ca 1560-1700' in: *Volkskundig Bulletin* 11 (1985).

Over geloof en spot:

R.P. Zijp (red.), *Geloof en Satire anno 1600* (Utrecht 1989).

Over het calviniseringsproces in de Noordelijke Nederlanden:

A.Th. van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen. Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt* (Assen 1974).

Alastair Duke, 'The Ambivalent Face of Calvinism in the Netherlands 1561-1618' in: Menna Prestwich (ed.), *International Calvinism 1541-1715* (Oxford 1985).

Alastair Duke, *Reformation and Revolt in the Low Countries* (London 1990).

Joke Spaans, *Haarlem na de Reformatie. Stedelijke cultuur en kerkelijk leven 1577-1620* (Den Haag 1989).

Herman Roodenburg *Onder censuur. De kerkelijke tucht in de gereformeerde gemeente van Amsterdam 1578-1700* (Hilversum 1990).

De lokale samenleving beschikte van oudsher over allerlei instrumenten om de plaatsgenoten haar normen dwingend op te leggen. Het carnaval was zo'n gelegenheid. In incidentele gevallen kon ook in een zogenaamde charivari - een anoniem volksgericht onder leiding van de opgeschoten jeugd - overspel of verbreken van trouwbelofte op ludieke wijze, maar wel hardhandig, worden afgestraft. In zekere zin was spotten een kwestie van solidariteit.

Het valt moeilijk aan te nemen dat het lokale solidariteitsgevoel in de tijd van de godsdiensttwisten minder sterk telde dan voorheen. Zelfs wanneer nu vaker dan in vroeger jaren openlijk de spot werd gedreven met liederlijk gedrag van dorpsherders en prelaten en met domme en luie monniken, hoeft dat nog niet te betekenen dat de boodschap van de hervormers twist en tweedracht had gezaaid rond de dorpspomp. De 'papen', zoals de pastoors toen werden genoemd, hadden altijd al spitsroeden moeten lopen wanneer ze zich in de ogen van het volk al te zeer hadden bezondigd aan de geneugten des levens. We kunnen feitelijk spreken van selectieve verontwaardiging. Ontsporingen van 'gewone' boeren en burgers werden in de gemeenschap nog wel door de vingers gezien, maar de clerus moest wegens zijn bevoorrechte positie constant op eieren lopen. Prenten met

overspelige monniken kenden daarom al een lange traditie. Ze bleven trouwens nog lang populair, zelfs op plaatsen waar mijlen in de omtrek geen klooster meer te bespeuren was.

Als de dorpsgemeenschap de spotbeelden van de hervormers al is gaan gebruiken om er de 'ander' mee om de oren te slaan, dan betrof het vermoedelijk niet haar eigen mensen maar indringers van buitenaf.

Dat konden lieden uit een naburig dorp zijn of nieuwbenoemde ambtsdragers uit de grote stad.

Is het bijvoorbeeld niet veelzeggend dat zogenaamde 'paapse stoutigheden' - een openlijk negeren van tegen de katholieken uitgevaardigde plakaten - zelden of nooit tegen eigen buurtgenoten maar doorgaans wel tegen een al te ijverige nieuwe schout of predikant waren gericht?

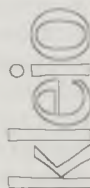
De roomsen gingen bepaald niet gebukt onder een timide schuilkermentaliteit, zoals voornamelijk klerikale geschiedschrijvers ons graag wilden laten geloven. Wanneer de solidariteit van de lokale gemeenschap niet als een beschermende mantel had gefungeerd, zouden de katholieken, die in de propaganda toch als potentiële landverraders werden afgeschilderd, een heel wat minder rustig leven hebben gehad.

De religieuze tegenstellingen liet het volk nog lange tijd voor wat ze waren: een strijd die over hun hoofd werd uitgevochten door fanatici en geleerden. Ze ondervonden er slechts hinder van wanneer de leermeesters van de reformatie, om het even of het calvinistische predikanten waren of volgens Trente geschoolde priesters, korte metten wilden maken met bijgelovige praktijken.

De katholieken waren hierin minder radicaal dan de calvinisten, maar die laatsten konden natuurlijk openlijker de 'paapse superstitiën' - waar doorgaans de hele buurtschap nog aan laboreerde - de strijd aanbinden. De volkscultuur werd zo geleidelijk aan van zijn magische tradities gezuiverd. Het was een proces dat eind zestiende eeuw nog goeddeels moest beginnen.

Lessen in onverdraagzaamheid?

Zolang predikanten en pastoors uit de hogere standen of uit een net burgermilieu kwamen, bleef de afstand tussen herder en kudde groot. Nog veel dieper was de kloof die de geestelijke ambtsdragers scheidde van het lauwe en in preken niet geïnteresseerde volk

De paus hengelt met aflaten.

buiten de kerk. De wereld waarin protestanten, dopersen en katholieken hun weg zochten was een andere dan die van de zwijgende meerderheid. Het gekrakeel tussen de kerkgenootschappen, de bijtende spot van de satirische prenten en schotschriften waarmee de eigen achterban werd overvoerd, leek op een ruzie tussen burens waar de rest van de gemeenschap geen boodschap aan had. Aan scheldpartijen waren ze immers wel gewend. De reformatoren hebben in dat opzicht het volk niets nieuws kunnen leren.

Dat er nog steeds een grens liep tussen elite en volkscultuur, kunnen we voorzichtig concluderen uit het vrijwel ontbreken van bewust antipapistische of antiprotestantse activiteiten bij het gewone volk in de zestiende eeuw.

Wie leerde er nu eigenlijk van wie? Het ziet ernaar uit dat de zielzorgers op het punt van verdraagzaamheid eerder iets hebben kunnen opsteken van het traditionele solidariteitsgevoel bij de gewone man. Pastoor noch predikant voelde er waarschijnlijk voor, de gemeenschap onnodig tegen zich op te zetten. De pastorale praktijk vereiste een zekere behoedzaamheid in de dagelijkse omgang. Daarmee wil niet gezegd zijn dat het volk een toonbeeld van verdraagzaamheid was. Religieuze onverschilligheid is niet hetzelfde

als tolerantie. De samenleving in de tijd van de Hervorming was pluriform, maar ze was nog verre van 'verzuild'. Wanneer we voor ogen houden hoe weinig weerklank de spotbeelden van de reformatoren hadden bij het volk, kunnen we beter spreken van één zuil met daarbovenop een aantal nieuwe kapitelen.

De driehoofdige Antichrist: een Turk, de Paus en Calvin

Het SLO-project Mens- en maatschappijonderwijs voor 12-16 jarigen en de

Basisvorming

Robert van Oosten en Jan Sniekers

De invoering van de basisvorming lijkt realiteit te gaan worden.

Na tal van mislukte pogingen tot fundamentele verandering in de eerste

fase van het voortgezet onderwijs, de "Middenschool" (Van Kemenade) en het "Voortgezet Basisonderwijs" (Pais), is er nu een meerderheid in de Tweede Kamer, die de kabinetsplannen ondersteunt. Staatssecretaris Wallage heeft alles in gereedheid gebracht om de invoering zo snel mogelijk te kunnen realiseren. Leerplanontwikkelaars, begeleiders, nascholers, toetsontwikkelaars en uitgevers werken (soms koortsachtig) aan de noodzakelijke produkten en diensten.

Wij willen u in dit en komende nummers van KLEIO informeren over de basisvorming en de mogelijke gevolgen die de invoering ervan voor docenten, leerlingen en scholen zal hebben.

Allereerst komen Robert van Oosten en Jan Sniekers aan het woord; respectievelijk projectleider en vakgroepopleider geschiedenis en staatsinrichting van het project M&M 12-16.

In dit nummer starten we met twee onderwerpen:

- algemene informatie over de basisvorming: het doel en het beleid op hoofdpunten (deels zal dit bekend zijn; het lijkt ons echter goed dit voor u nog eens op een rijtje te zetten!)
- informatie over het leerplanontwikkelingswerk dat de SLO-projectgroep Mens- en Maatschappijonderwijs voor 12-16 jarigen verricht ten behoeve van de invoering van de basisvorming voor het vak geschiedenis en staatsinrichting en de andere M & M-vakken.

We sluiten dit artikel af met een korte aanduiding van wat u in volgende artikelen van ons kunt verwachten, alsmede met enkele tips waar u nader informatie kunt krijgen over de basisvorming.

Het doel van basisvorming

Het doel van de basisvorming wordt in navolging van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) als volgt omschreven:

"Een gemeenschappelijke en algemene vorming op intellectueel, cultureel en sociaal gebied, die als grondslag dient voor een verder ontwikkeling van de persoonlijkheid, voor het zinvol functioneren als lid van de samenleving en voor een verantwoorde keuze van een verdere scholing en beroep".

De invoering van de basisvorming beoogt vooral kwaliteitsverbetering van de inhoud van het onderwijs. De huidige structuur met de schooltypen lbo, mavo, havo en vwo blijft bestaan. Dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld de plannen rond de Middenschool!

De overweging van de minister en de staatssecretaris van onderwijs en wetenschappen om de basisvorming te verlengen tot de eerste jaren van het voortgezet onderwijs zijn ondermeer de verhoging van het peil van het jeugdonderwijs, het harmoniseren en moderniseren van het onderwijs in de eerste fase en het uitstellen van de studie- en de beroepskeuze van de leerling.

Het beleid op hoofdpunten

Vijftien vakken

De basisvorming krijgt vorm in vijftien vakken. Elke school voor voortgezet onderwijs moet deze aan alle leerlingen aanbieden. Daarnaast mag een school ook nog andere vakken geven, afhankelijk van het schooltype en van de keuze die elke school maakt, bijvoorbeeld op grond van haar identiteit. Maar hoe dan ook, de scholen moeten in elk geval de volgende vakken aanbieden: (Tussen haakjes staan de uren per vak, volgens de zgn. "Adviestabel")

1. Nederlandse taal:	(400)
2. Engels:	(280)
3. een tweede moderne taal:
(Frans of Duits)	(240)
4. geschiedenis en staatsinrichting:	(200)
5. aardrijkskunde:	(140)
6. economie:	(80)
7. wiskunde:	(400)
8. natuur- en scheikunde:	(200)
9. biologie:	(120)

kleio

nummer 10/91
pagina's 20 en 21

10. verzorging:	(100)
11. informatiekunde;	(20)
12. techniek:	(180)
13. lichamelijke oefening:	(360)
14 + 15 2 vakken uit beeldende vorming, muziek, drama of dans	(280)

Met de vormgeving van basisvorming in deze vijftien vakken volgt de regering het advies van de WRR, zij het dat het vak "verzorging" hieraan is toegevoegd.

Het volgende kan hierover opgemerkt worden.

- Via uitbreiding van het aantal lesuren van 30 naar 32 uur is ruimte gecreëerd voor realisering binnen de bestaande schooltypen.
- Het gaat uitdrukkelijk om een adviestabel. U kunt hierop dus zelf, bijvoorbeeld vanuit de vaksectie, invloed uitoefenen! Het lijkt noodzakelijk daarbij de vinger aan de pols te houden.....
- In het rijtje van vijftien vakken zijn nieuw:
 - * techniek
 - * informatiekunde
 - * economie (behalve voor het mavo, waar het al bestond)
 - * voor een groot aantal scholen voor lbo, de tweede moderne taal
 - * verzorging
 - * het onderdeel "staatsinrichting" bij het vak geschiedenis + staatsinrichting voor het lbo
- Scholen mogen vakken geïntegreerd aanbieden. Dat wil zeggen dat men vakken mag combineren. Volgens de huidige regeling moeten docenten die zo'n combinatie van vakken geven *"ieder voor elk van de afzonderlijke vakken bevoegd zijn"*. Bij de behandeling van het wetsvoorstel in de Tweede Kamer is toegezegd dat er een ontheffingsmogelijkheid komt op het punt van de bevoegdheidseisen, *"waarbij het bevoegd gezag vaststelt of de betreffende docent bekwaam mag worden geacht, een en ander onder toezicht van de inspectie"*. Deze verruiming van de mogelijkheden om vakken te integreren zal in ieder geval gelden voor de combinaties natuuronderwijs (natuur- en scheikunde, biologie) en mensenmaatschappijvakken (aardrijkskunde, economie, geschiedenis en staatsinrichting).
- Als het pakket van vijftien vakken te zwaar wordt geacht, kan voor in principe iedere leerling vrijstelling voor één vak worden verleend volgens een lichte procedure. De vrijkomende tijd kan dan extra aan andere vakken van de basisvorming worden besteed. Beslissingen hierover zijn aan de school. In de nadere memorie van antwoord schrijft de staatssecretaris wel:

"De ontheffingsmogelijkheid voor één vak is echter zeker niet bedoeld als generaal pardon voor alle leerlingen, noch voor leerlingen van een bepaalde categorie, noch voor een bepaald vak. Criterium is dat de afwijking in het belang van de individuele leerling moet zijn".

Kerdoelen

Voor elk van de vijftien vakken zijn kerndoelen geformuleerd (zo'n 10 tot 20 kerndoelen per vak). Een kerndoel wordt omschreven als *"een beschrijving van kwaliteiten van leerlingen op het gebied van kennis, inzicht en vaardigheden, die de school bij haar onderwijsactiviteiten in elk geval als doelstellingen moet hanteren"*.

De kerndoelen zijn grotendeels gebaseerd op de "eindtermen". Deze zijn destijds opgesteld door de eindtermencommissie. Hierop is een aantal aanpassingen aangebracht: de kerndoelen zijn bijvoorbeeld op een veel globaler niveau geformuleerd, met het oog op de vrijheid van onderwijs. Bij de optelling van de eindtermen en de kerndoelen is ervan uitgegaan dat deze in 75% van de beschikbare lestijd kunnen worden gerealiseerd (d.w.z. van de lestijd volgens de adviestabel).

Door de introductie van kerndoelen hoopt de overheid ervoor te zorgen dat alle leerlingen een zelfde kernprogramma doorlopen; ook verwacht de overheid hiermee de inhoud van het onderwijs zichtbaar en controleerbaar te maken en de kwaliteitsverhoging te kunnen stimuleren.

Scholen die tegen enkele kerndoelen dringende bezwaren hebben (bijvoorbeeld vanwege hun identiteit), mogen deze door zelf geformuleerde vervangen. Deze moeten wel ter controle aan de inspectie worden voorgelegd. Uitgangspunten is dat het niveau gelijk blijft.

Scholengemeenschapsvorming

Met de invoering van de basisvorming wordt het onderwijsprogramma in de eerste leerjaren van het voortgezet onderwijs gemoderniseerd en gedeeltelijk geharmoniseerd.

Zoals opgemerkt, blijven de verschillende schooltypen bestaan. Ze gaan echter meer op elkaar lijken, doordat alle scholen een minumpakket van dezelfde leerinhouden moeten aanbieden.

Overigens wil de regering de vorming van brede scholengemeenschappen stimuleren. De gedachte hierbij is dat, indien meerdere schooltypen in één scholengemeenschap zijn verenigd, de leerling het moment van kiezen voor een schooltype met één of meerdere jaren kan uitstellen. Vervolgens kan de leerling uit het breedst mogelijke aanbod kiezen, zon-

der van school te veranderen. De staatssecretaris zegt in zijn memorie van antwoord:

"De doelstellingen van de basisvorming kunnen in brede scholengemeenschappen beter gerealiseerd worden. Uiteraard is het streven gericht op de vorming van brede scholengemeenschappen lbo, avo en vwo. Daar waar dit niet mogelijk blijkt wordt gestreefd naar de vorming van iets smallere scholengemeenschappen lbo/avo. Om ook hierbij alle keuzemogelijkheden voor leerlingen open te laten, wordt in dat geval bestuurlijke samenwerking nagestreefd met havo/vwo scholen".

In dezelfde memorie van antwoord staat:

"Omdat fusies sterk ingrijpen op school- en bestuurlijk niveau en op de vernieuwingscapaciteit van de school, wordt ernaar gestreefd dit zoveel mogelijk in de tijd te concentreren. Een tweede reden voor het voorgestelde beleid is gelegen in de positie van het lbo. Als gevolg van de daling van het aantal leerlingen, in combinatie met een verschuiving van schoolkeuze richting avo/vwo, bevindt het lbo zich in een uiterst kwetsbare positie".

Daarom neemt de staatssecretaris de voorstellen om de positie van het lbo te versterken in het pakket van beleidsvoornemens mee. De invoering van het voorbereidend beroepsonderwijs (vbo) is daarin een wezenlijk onderdeel.

Voorbereidend beroepsonderwijs

Het voorbereidend beroepsonderwijs bestaat uit twee onderdelen: de basisvorming en de beroepsvoorbereiding. Het vbo wordt één schooltype met verschillende afdelingen. Naast de vakken uit de basisvorming worden in een 4-jarige cursus in totaal minimaal 24 lesuren beroepsgerichte vakken gegeven. Tevens worden er verplichte examenvakken voorgeschreven voor de respectievelijke afdelingen. Voor alle afdelingen wordt oriëntatie op arbeid en beroep mogelijk gemaakt in de vorm van stages.

Autonomievergroting

Naast de voorgenomde drie vernieuwingen (inhoud basisvorming, brede scholengemeenschappen, vbo) kan als vierde vernieuwing genoemd worden de "autonomievergroting" van de school. Daarbij gaat het om het schoolbeleid m.b.t. de schoolorganisatie en de organisatie van het onderwijs: invoering van het formatiebudgetsysteem, de verandering van inrichtingsvoorschriften (bijvoorbeeld meer vrijheid in toedeling van uren aan vakken) en wijzigingen inzake het nascholingsbeleid.

PRAKTISCHE INFORMATIE

Cursussen en conferenties

De nascholingsinstellingen en het KPC verzorgen conferenties en cursussen over verschillende onderwerpen. In de schooljaren 1991-1992 en 1992-1993 worden in ieder geval de volgende conferenties en cursussen georganiseerd:

- voorlichtingsbijeenkomsten van een middag
- tweedaagse verdiepingsbijeenkomsten geschiedenis en staatsinrichting en basisvorming

Schoolnabije ondersteuning

Scholen kunnen ook begeleiding op lokatie krijgen. De school kan een aanvraag voor ondersteuning indienen bij Hogescholen en/of KPC.

De SLO kan op basis van schoolvragen ondersteuning geven op het terrein van leerplan- en schoolwerkplanontwikkeling.

Schooloverstijgende ondersteuning op verzoek

Secties geschiedenis en staatsinrichting van verschillende scholen kunnen gezamenlijk een verzoek indienen voor nascholing en/of begeleiding, bijvoorbeeld op het terrein van staatsinrichting, omgevingsonderwijs, computerondersteund onderwijs, nieuwe didactiek bij Hogescholen, APS, CPS, KPC, SLO en CITO.

Samenhang in het beleid

Het is duidelijk dat de bovengenoemde elementen van het vernieuwingsproces sterk met elkaar samenhangen. Vernieuwing van de inhoud enerzijds, en samengaan en samenwerking van scholen anderzijds, vormen de kern van het veranderingsproces waaraan de komende jaren in het voortgezet onderwijs gestalte zal worden gegeven. De vernieuwing van het onderwijs, gericht op kwaliteitsverbetering en vergroting van onderwijskanalen voor alle leerlingen staat daarbij voorop.

De veranderingen in de eerste fase van het voortgezet onderwijs kunnen eveneens niet los worden gezien van ontwikkelingen in het omringende onderwijs. Beleidsontwikkelingen in de basisschool enerzijds en in mbo en bovenbouw van het havo en vwo anderzijds zullen invloed hebben op de ontwikkeling van de basisvorming. Omgekeerd geldt dat het invoeringsproces basisvorming ook zijn weerslag zal hebben op en eisen zal stellen aan het omringend onderwijs.

Het plan van invoering

De basisvorming zal met ingang van augustus 1993 ingevoerd worden op alle scholen voor voortgezet onderwijs, die aansluiten op het basisonderwijs.

De Tweede Kamer heeft besloten tot de volgende opzet:

Schooljaar 91-92:

- een integraal voorbereidingsjaar. Het idee is dat directies, projectgroepen en secties zich goed laten informeren over de consequenties van de basisvorming.

Schooljaar 92-93:

- In dit tweede jaar zullen scholen op basis van de informatie die ze gekregen hebben en de beleidskeuzes die ze gemaakt hebben de basisvorming inhoudelijk gaan voorbereiden.

Schooljaar 93-94:

- Invoering van de basisvorming leerjaar 1 in het cursusjaar 1993 - 1994

Schooljaar 94-95 en volgende:

- Invoering leerjaar 2 enzovoort.

Wat de financiering betreft, het regeerakkoord voorziet in een jaarlijks bedrag van ongeveer 128 miljoen gulden. Deze bedragen zijn bestemd voor de verhoging van de lesentabel van 30 naar 32 uur in de eerste drie leerjaren. De verhoging in lesuren is met

name bedoeld voor de verbetering van de aansluiting op het eindexamen mavo/lbo, en voor de aanpassing van het vakkenpakket van het havo.

In het voorbereidingsjaar zal het gehele bedrag gebruikt moeten worden voor de facilitering van de voorbereiding. Volgens opgave van het ministerie gaat het hierbij om gemiddeld één formatieplaats per school.

Het SLO-project M & M 12-16

Het SLO-project Mens- en maatschappijonderwijs voor 12-16 jarigen ontwikkelt leerplannen en voorbeeldlesmateriaal voor de afzonderlijke vakken geschiedenis en staatsinrichting, aardrijkskunde en economie en voor de eerste fase van het voortgezet onderwijs. Dit op basis van de kerndoelen en het werk van de eindtermencommissie voor deze drie vakken (drie leden van de projectgroep werkten als secretaris van deze drie eindtermencommissies).

Waar nodig en zinvol wordt er aandacht besteed aan een goede afstemming en samenhang tussen deze vakken. Het project wordt uitgevoerd op aanvraag van de lerarenverenigingen voor aardrijkskunde (KNAG), economie (VECON) en geschiedenis en staatsinrichting (VGN) en de Minister van Onderwijs en Wetenschappen. De looptijd is van 1989 t/m 1992 (hierna kan een vervolgproject worden gestart, afhankelijk van o.m. de veldaanvragen en het beleid van de Minister).

Naast leerplannen en voorbeeldlesmateriaal richt het project zich o.m. op informatie en adviezen aan de educatieve uitgevers, die bezig zijn hun methoden aan te passen, resp. nieuwe methoden op de markt te brengen; adviezen en vormen van samenwerking met de instituten die zich bezighouden met nascholing, opleiding en begeleiding van docenten, en met toetsontwikkeling; adviezen aan scholen i.v.m. de invoering van de basisvorming (t.a.v. bijvoorbeeld vakwerkplan-ontwikkeling); mondeling, schriftelijk of telefonisch.

In bovengenoemde produkten en diensten komt een aantal aspecten naar voren, dat de laatste jaren typerend is geworden voor ontwikkelingen in het vak geschiedenis en staatsinrichting en eigenlijk in het gehele mens- en maatschappijonderwijs. Zij vormen tevens speerpunten van vernieuwing in de basisvorming.

Het betreft hier de "vermaatschappelijking" van het onderwijs: de snel veranderende

kleio

maatschappij vraagt om een sterkere voorbereiding van de leerlingen op het maatschappelijk leven; om een benadering van het onderwijs gericht op het maatschappelijk functioneren van de leerlingen (bestaansgericht onderwijs).

Verder de "verwetenschappelijking" van het onderwijs: het onderwijs moet meer aandacht besteden aan de kernen (basisstructuren) van de vakwetenschappen en aan zelfstandig onderzoek van leerlingen. Het gaat om de identiteit van het vak zoals die naar voren komt in centrale vragen, kernbegrippen, methoden en benaderingswijzen;

Het onderwijs moet de leerlingen een betere

oriëntatie op arbeid en beroep bieden.

Het onderwijs moet leerlingen meer gelegenheid bieden tot individuele en sociale ontplooiing.

Het voortgezet onderwijs moet enerzijds beter aansluiten bij het basisonderwijs en anderzijds beter voorbereiden op het vervolgonderwijs.

Het onderwijs moet aandacht besteden aan vraagstukken op het gebied van ontwikkelingssamenwerking, milieu, Europa, oorlog en vrede en etnische groeperingen.

Het bevorderen van afstemming en samenhang tussen de verschillende vakprogramma's en het toepassen van nieuwe media, waaronder het gebruik van de computer.

Afsluitend

Veel wensen en verlangens vanuit de politiek, de samenleving en het onderwijs, maar wat is reëel mogelijk voor de drie M&M-vakken? Dat vraagt van u als docent niet alleen een herbezinning op de inhoud van de vakken, maar ook een goede planning en organisatie. Vragen waar het M&M-project vanuit de leerplan ontwikkeling een antwoord op tracht te geven.

In een volgend artikel zullen wij nader ingaan op deze aspecten.

De Franse revolutie in het Nederlands voor leken herdacht

Boek van de maand

N.J. Maarsen bespreekt:

E.M. Janssen Perio, *Vrijheid, gelijkheid en broederschap van Kain en Abel. Getuigenissen en documenten over de Franse Revolutie.* (Uitgeverij AMBO, Baarn 1989) prijs f 49,50.

Temidden van de vele geschriften die in 1989 in het kader van de herdenking der Franse Revolutie verschenen, zag in ons land een merkwaardig en boeiend boek het licht: E.M. Janssen Perio schreef zijn *Vrijheid, gelijkheid en broederschap van Kain en Abel*.

Er was wel moed voor nodig om aan de vele overzichtswerken die reeds bestonden, een zoveelste toe te voegen. Echter, de schrijver putte moed uit de overtuiging dat er zeker behoefte was aan een degelijk boek voor leken (onder wie hij ook die historici rekende, die zich na hun studie nooit meer in het onderwerp verdiept hadden, alsmede al die vakgenoten, die dat, zo voegde hij er misnoemd aan toe, al tijdens hun studie niet gedaan hadden); die leken zouden aldus een helder beeld kunnen krijgen van wat er gebeurd was, waar en in welke volgorde die gebeurtenissen zich hadden afgespeeld, en wie er een rol in hadden gespeeld. Het ging hem daarbij vooral om het ABC van de elementaire kennis der feiten en niet zozeer om het XIJZ van

de theorieën omtrent de Revolutie.

Een tweede overweging voor hem was dat er weliswaar veel boeken bestonden over de Revolutie, maar dat daarin de mensen uit de tijd zelf nauwelijks aan het woord kwamen: in zijn boek zou dat anders uitpakken en het kreeg dan ook als ondertitel 'Getuigenissen en documenten over de Franse Revolutie'.

Opbouw

In ruim 250 bladzijden vertelt de schrijver ons, door middel van persoonlijke reflecties en door het oproepen van getuigen, de voor geschiedenis van de revolutie en wat er achtereenvolgens gebeurde in de jaren (voor elk jaar een hoofdstuk) 1789 t/m 1794, waarna hij besluit met een hoofdstuk over het voortleven van de revolutie in Frankrijk na Thermidor en tot op de dag van vandaag.

Daarna komen de Noten waarin van alles uitgelegd wordt en ook veel Franse teksten te

vinden zijn die hij voor de verteltekst vertaalde; vervolgens is er een Bibliografische Oriëntatie, die juist voor lezers die het Frans niet beheersen, veel interessante aanwijzingen bevat; na de Verantwoording van de geciteerde teksten besluit Janssen Perio met een zeer bruikbaar Register van persoonsna-

Uit het reisverslag van de kritische Engelsman Arthur Young is vaak zijn notitie van 12 juli 1789 geciteerd met betrekking tot de streek bij Châlons-sur-Marne (dus niet ver van Parijs). Niettemin is het algemene beeld van diens observaties, bij alle kritiek op Franse toestanden en de Franse mentaliteit, toch niet dat van een verpauperd, maar van een in vele opzichten hoog ontwikkeld land.

Arthur Young ontmoet een Franse boerin (1789)

"12 juli. Toen ik een lange helling opwandelde om mijn merrie te ontzien, kwam een arme vrouw naast mij lopen die over de slechte tijden klaagde en dat het een triest land was; toen ik haar de reden hiervan vroeg, zei zij dat haar man slechts een miniem stukje land bezat, één koe en een arm paardje, maar dat zij desondanks een francar (42 pond) aan tarwe en drie kippen aan pacht moest betalen aan één heer en vier francar aan haver, één kip en een stui-ver aan een andere, nog afgezien van zeer zware tailles en andere belastingen. Zij had zeven kinderen, en van de melk van de koe kon ze soep maken. Maar waarom, vroeg ik, houden jullie niet nog ee koe in plaats van een paard? Ach, haar man kon zijn produkten niet zo goed dragen zonder een paard; en ezels zijn in dit land van weinig nut. Men beweerde tegenwoordig dat door enige hoge lieden iets voor zulke arme mensen moest worden gedaan, maar zij wist niet wie of hoe, maar God geve ons iets beters, want de tailles en de rechten verpletteren ons ('car les tailles et les droits nous écrasent').

Van niet al te grote afstand bezien, had men deze vrouw voor zestig of zeventig jaar kunnen houden, zo gekromd was ze en haar gezicht zo gerimpeld en gelooid door het harde werk, maar ze zei dat ze pas achtentwintig jaar was. Een Engelsman die niet heeft gereisd, kan zich geen voorstelling maken van het voorkomen van het overgrote deel van de boerenvrouwen in Frankrijk; hieruit spreekt op het eerste gezicht harde en zware arbeid".

men (collega's die in een les speciale aandacht willen besteden aan een der grote figuren in de Franse Revolutie, vinden via dit Register snel een aantal belangrijke gegevens bijeen).

Door de tekst heen vindt men een groot aantal illustraties, meest betrekking hebbend op de personen die in de revolutie een rol speelden.

De rol van het individu

In een boek als dit zal iemand die de periode goed kent, weinig nieuws ontmoeten (maar dat was immers ook niet de bedoeling van de schrijver), maar de lezers die de auteur voor ogen heeft, zullen hier een voortreffelijk geordend verhaal vinden, dat hun een goed uitgangspunt biedt voor verdere studie.

Zo nam ik - die voor deze gelegenheid maar figureer als deskundige - geboeid kennis van Janssen Perio's opvattingen over de voorgeschiedenis waarin minder nadruk wordt gelegd op allerlei bovenpersoonlijke krachten en processen en veel meer wordt gekeken naar het aandeel dat allerlei individuen erin hadden: vooral de bijdragen der koningen en van de leden van hun hofhoudingen worden scherp belicht.

Die nadruk op de activiteiten van individuen krijgt ook in de volgende hoofdstukken alle nadruk: na lezing staan ze scherp geportret-

teerd: Camille Desmoulins, Marat, Mirabeau en La Fayette, Marie Antoinette en Lode-wijk XVI, Robespierre, Carnot en St. Just, maar ook een arme boerin met wie de Engelse reiziger Young een gesprek had, en de postmeester Drouet 'van de tocht naar Varennes' en een ganse reeks andere figuren van minder centrale betekenis (onder wie niet weinig vrouwen).

Een dergelijk boek - men laat de getuigen van de tijd zelf en enkele bevoegen geschiedschrijvers aan het woord (vooral van het type Carlyle en Michelet) - kan gemakkelijk even kleurig als onsamenhangend worden, maar dat is hier allerminst gebeurd. Als een bekwaam toneelschrijver en regisseur zet de schrijver zijn personages op het toneel, precies daar waar ze in vol of half licht het scherpst uitkomen; op het juiste ogenblik laat hij hen hun teksten zeggen: de decors waartegen de gebeurtenissen plaats vinden, worden door hem zelf ontworpen, gemaakt en geplaatst.

De Revolutie als tragedie

Janssen Perio is er op voortreffelijke wijze in geslaagd om zijn boek - in eerste instantie een verzameling bronnen van zeer verschillende herkomst - een grote eenheid van stijl mee te geven: zijn vertaalactiviteit heeft hierin een belangrijk aandeel gehad. In zijn eigen proza schrijft hij nu eens een tekst die enkele getuigenissen aan elkaar bindt, dan weer bezint hij zich gelijk een Grieks koor op de - droeve - gang van zaken, en niet zelden springt hij in een vaak zeer onderhoudend terzijde over tijd en ruimte heen.

Het wordt de toeschouwer alras duidelijk: hij kijkt naar een tragedie: velen, zeer velen geven hun leven voor een ideaal dat nimmer wordt bereikt, talloze anderen worden beschouwd als de incarnatie van het Kwaad en sterven onder beulshanden. In het eind blijkt de jonge godin van de Revolutie het spook van de nationalistische agressie te zijn, dat het 19de en 20ste eeuwse Europa in zijn greep zal houden, terwijl de kloof tussen machtigen en machtelozen, tussen bezitters en wie niets bezitten, even diep en gapend gebleven is. De schrijver ziet de Franse Revolutie als een prefiguratie van wat ons aan linkse en rechtse revoluties in de 20ste eeuw te wachten stond (met dien verstande dat de verschrikking en de hecatomben in onze tijd vele malen groter zouden worden).

kleio

nummer 10/91
pagina's 24 en 25

Voors en tegens

In die dramatische opvatting van de gebeurtenissen en in de treurige boodschap dat iets dat althans schoon en goed léék, zo kon (en kan) verworden, ligt de kracht van het boek: het betoog wordt strak en overtuigend gestructureerd door verwerping van de ene en omhelzing van de andere zienswijze en door een hierop gebaseerde scherpe selectie van de bronnen en getuigenissen. Maar juist deze voor elke geschiedschrijving zo uitnemende kwaliteit bergt haar zwakte in zich. Immers, de bronnen laten spreken lijkt de zakelijkheid en de onvooringenomenheid van het verhaal ten goede te komen, maar in werkelijkheid zijn de bronnen door Janssen Perio zo geselecteerd, dat vooral zijn pessimistische boodschap doorkomt (men vergelijk het gebruik dat Shakespeare maakte, voor zijn koningsdrama's, van de kronieken van Hall en Holinshed: een selectie die rondweg uitliep op propaganda voor en verheerlijking van de

Tudor-orde). Bronnen die een ander geluid laten horen of zelfs elkander tegenspreken, vindt men in slechts geringe getale. En hoewel de schrijver zich in de Inleiding voornam de helderheid en overzichtelijkheid van het geheel te vergroten door publikatie van onder meer overzichten en tabellen, vindt de lezer toch weinig kwantitatiefs terug: allicht, want het is lastig rollen te bedenken voor het hushoudboekje en het prijsverloop!

Hier kom ik op een ernstiger bezwaar. Ik ben van mening dat de schrijver wel wat erg gemakkelijk omgaat - of beter niet omgaat - met theorievorming omtrent de Franse Revolutie. Zo had de schildering van de voor geschiedenis kunnen profiteren van de studies die zijn gewijd aan de dieper liggende krachten en processen op sociaal en economisch terrein (ik denk ondermeer aan de kennis die we hebben met betrekking tot de economische conjunctuur in Frankrijk voor en vooral na circa 1770 in combinatie met de demogra-

fische ontwikkelingen).

Op overeenkomstige wijze zou de behandeling van het uitbreken van de revolutie gebiedend geweest zijn met de beantwoording van de vraag, of men wel van één revolutie zou mogen spreken, en of het niet mogelijk zou zijn de revolutie in haar eerste fase te zien als een ongelukkige samenloop van verzet onder de elite tegen de stagnatie van haar opwaartse beweging enerzijds en anderzijds een stedelijk oproer en een 'jacquerie' zoals er wel meer geweest waren.

Maar zo gaat het nu eenmaal niet met bevlogen geschiedschrijving: die heeft geen plaats voor een veelheid van meningen en theorieën. Janssen Perio heeft een belangwekkende boodschap die hij op boeiende wijze verwoordt heeft. Ik kan zijn boek dan ook van harte aanbevelen. Maar de lezer moet niet nalaten de schrijver bij voortdurend te vragen naar de houdbaarheid van zijn standpunt(en): op gezond wantrouwen heeft hij recht!

RECENSIES

In 't kort

In 't kort is een rubriek waarin maandelijks de uitgaven die bij de redactie zijn ontvangen worden aangekondigd. Een selectie uit deze boeken wordt in een later nummer van *Kleio* besproken.

In 1992 zal wereldwijd herdacht worden dat Columbus vijfhonderd jaar eerder Amerika ontdekte. Uitgeverij SUN in Nijmegen heeft op een zeer verzorgde wijze onder de titel *De ontdekking van Amerika* het 'Scheeps-journaal' 1492-1493 uitgegeven. Hans Werner zorgde voor de vertaling en Wilfried Uitterhoeve voerde de redactie en schreef

een inleiding. Hierin wordt Columbus 'in zijn tijd geplaatst' en neemt de auteur een klein voorschot op de discussies en hernieuwde mythevorming die zich in het zicht van de herdenking zullen voordoen.

Het 239 pagina's tellende boek is prachtig, voor een deel in kleur, geïllustreerd. Prijs: f19,90.

Mediageschiedenis door Piet Bakker verscheen bij Wolters Noordhoff. De auteur wil de geschiedenis van de media beschrijven tegen de achtergrond van de algemene geschiedenis. Dat hij daarvoor slechts 120 bladzijden nodig heeft komt door de beperkingen die hij zich oplegt. Centrale vraag is: welke media zijn beschikbaar en hoe wordt er gebruik van gemaakt? De nadruk ligt op de nieuwste geschiedenis en daarmee op media als de krant, radio en TV, en het tijdschrift. Prijs f24,50.

Bij Boom is een bundel verschenen met als titel *Geschiedenis van het humanisme, hoofdfiguren uit de humanistische traditie*. Onder redactie van Paul Cliteur en Wim van Dooren wordt in negen artikelen de historische ontwikkeling van het humanisme in kaart gebracht. Socrates, Plato en Kant, Spinoza, Russell, Berlin en Kolakowski passen de revu. Het boek heeft 310 bladzijden, is voorzien van een namenregister en kost f38,50.

Kruderige wieven verhaalt over Drentse vrouwen in de 20e eeuw. Het boek is bedoeld voor iedereen die geïnteresseerd is in vrouwen geschiedenis en kwam tot stand onder auspiciën van de Wetenschapswinkel Letteren van de RU Groningen.

Onder redactie van Marion Hoogendijk zijn zeven artikelen bijeengebracht over onder andere leescultuur, veenarbeidsters en de turfcrisis, vakantiewerk voor vermoeide huis-

vrouwen. Een uitgave van de Walburg Pers; fraai geïllustreerd, 170 bladzijden, f24,90.

Bij dezelfde uitgever verscheen van Peter Lurvink *De Joodse gemeente in Aalten 1630-1945*.

In het begin van de zeventiende eeuw kwamen de eerste joden naar Aalten. De gemeenschap groeide snel en stichtte een synagoge. Lurvink, musicoloog en amateur-historicus, stelt vragen als 'welke problemen ondervond deze kleine minderheid', 'op welke wijze voorzag men in zijn onderhoud?', 'welke betekenis had zij voor het dorp?'. Het boek is geïllustreerd en voorzien van een register van persoonsnamen, prijs f29,50.

Als nummer XI in de reeks 'Werken uitgegeven door het Koninklijk Nederlandsch Genootschap voor Geslacht- en Wapenkunde' verscheen, ook bij de Walburg Pers, *Kroniek van het geslacht Enthoven*.

De auteur P.H. Enthoven beperkt zich niet tot genealogie, maar plaatst de personen zoveel mogelijk in hun tijd. Op deze manier levert het boek een belangrijke bijdrage aan de Haagse en Bommelse geschiedenis. De ruim 200 pagina's, rijk voorzien van illustraties en ingebonden kosten f55,-.

In *Waar bemoei je je mee, 75 jaar belangensrijd van de Vereniging Het Concertgebouworkest* beschrijft de muziekhistoricus Johan Giskes de geschiedenis van de vereniging. Journaliste Jannetje Koelewijn portretteert huidige leden van het orkest, socioloog Cas Smithuijsen behandelt de eigenzinnige relatie van de vereniging met de kunstenaarsvakbonden en Sannie Hoogervorst, socioloog, doet hetzelfde voor de betrekkingen met de overheid. Prijs f39,50.

Bij uitgeverij Tacitus verscheen in de serie 'Uitgaven voor het schoolonderzoek geschiedenis' *Rusland tussen traditie en verandering*. F.L. Prins geeft een overzicht van het Russisch Tsarenrijk, gevolgd door vragen en opdrachten, daarna komen capita selecta: de Noormannenlegende in de geschiedschrijving, Opvoeden, Huishouden en Rechtspreken, Dode Zielen, Bloedige Zondag, De russische taal, ook met vragen. Het boekje is bestemd voor de hovenbouw Havo en Vwo. De boekjes (f14,75) en de bijbehorende docentenhandleiding (f15,75) zijn rechtstreeks bij de uitgever te bestellen: Postbus 361, 1600 AJ Enkhuizen. Het boekje is ook verkrijgbaar in de boekhandel.

Bij Van Gennep tenslotte verscheen *Nationalisme in Europa en de Sovjetunie*, waarin Stan Verschuuren, André Gerrits, Marc Jansen en Henk Hofland ingaan op nationa-

lisme, 'wat is het, waar komt het vandaan en waar gaat het heen?'

Verschuuren bespreekt de belangrijkste theoretische inzichten en de ontstaansgeschiedenis. Gerrits en Jansen gaan respectievelijk in op Centraal-Europa en de Sovjetunie, Hofland schetst de betekenis van het nationalisme tegen de achtergrond van een verenigd Europa.

Het boek heeft 168 bladzijden en kost f29,50.

Jan de Ruiter

OPZOEKBOEK

Prisma van de geschiedenis. 20 eeuwen geschiedenis in 3000 termen

(Uitgeverij Het Spectrum, Utrecht 1991)
442 blz., prijs f 27,50.

Wat vroeger een naslagwerk heette of, om precieser te zijn, een historische vak-encyclopedie of vak-lexikon, dat presenteert uitgeverij Het Spectrum tegenwoordig eenvoudigweg als een 'opzoekboek'. Voor de beoogde doelgroep van deze uitgave: 'geïnteresseerde leken, scholieren en beginnende studenten in de geschiedenis en andere maatschappijwetenschappen' lijkt me dat zo gek nog niet. Die naam zal hen meer zeggen en dus eerder tot opzoeken uitnodigen dan de oude terminologie. Toch moet de titel wel nauwkeurig begrepen worden, want anders grijp je mis. Geen namen van historische personen, maar 'termen' uit de geschiedenis, begrippen dus, ook al wordt dat niet al te strikt genomen. getuige deze reeks op twee opeenvolgende pagina's: Friese Beweging, Friesland, Friezen, Fronde, Frontbeweging, frontier, Frygiërs, furos, Führer, fysiocraten.

Die reeks roept al meteen de logische vraag op hoe die 3000 termen dan wel over welke 20 eeuwen verdeeld zijn. Een inventarisatie van de 210 termen onder de letter A geeft de volgende chronologische spreiding te zien. Algemene historische begrippen: 49 (23%), 20e eeuw: 49 (23%), waarvan 21 van na 1945, 19e eeuw: 25 (12%), 18e: 13 (6%), 17e: 6 (3%), 16e: 9 (4%), 15e tot en met 10e eeuw: 15 (7%), 9e tot en met 1e eeuw: 17 (8%) en (in strijd met de titel) de hele periode van de prehistorie tot Christus: 27 (bijna 13%). Van die A-termen zijn er 183 geografisch aan te duiden. Daarvan gaan er 19 (ruim 10%) over de Nederlanden, 104 (bijna 57%) over de rest van Europa en 60 (33%) over buiten-Europese historische termen en begrippen. Nadruk op de Europese geschiedenis dus, maar bepaald geen verwaarlozing van de buiten-Europese. En chronologisch gezien een

kleio

vrij evenwichtige verdeling met een groter aandeel van de recentere peroden. Opmerkelijk is verder de relatief grote aandacht voor algemene historische begrippen. Ook termen als geschiedenis, geschiedfilosofie, hulpwetenschappen, contemporaine geschiedenis, Annales, periodisering en mentaliteitsgeschiedenis vindt men erin terug.

Er staan dus enorm veel termen uit de geschiedenis in dit onderzoekboek verklaard (ook Duitse Orde, Duitse oostkolonisatie, perestrojka tot en met 1990, CVSE, oejamaa, Hafsiden, Juliaanse kalender, investituurstrijd, corporatisme). Ik tastte maar zelden mis en, wat meer is, ik vond de informatie slechts hoogstzelden onder de maat (archief) voor een beknopt naslagwerk als dit. Af en toe schiet het tekort qua situering in tijd (apannage) of plaats (antimilitarisme, verzet en onderduiker alleen voor Nederlandse geschiedenis). Maar over het algemeen zijn de beschrijvingen helder, accuraat en toegankelijk.

Een absolute aanrader dus, zowel voor docenten die zelf niet over een wetenschappelijke (mét literatuuropgaven) historische vakencyclopedia beschikken, als voor de leerlingen die het vak kiezen en natuurlijk voor de schoolbibliotheek.

H.J.C. Termeer

RELIGIE

Ton Brandenburg, *Heilig Familieleven. Verspreiding en waardering van de Historie van Sint-Anna in de stedelijke cultuur in de Nederlanden en het Rijnland aan het begin van de moderne tijd (15e/16e eeuw)* (Uitgeverij SUN, Nijmegen 1990), p. 317, f 39.50.

Kort voor kerst liepen de vijfjarige Anne, haar moeder en ik door het Catharijneconvent in Utrecht. Vooral de afbeeldingen van de Heilige Familie hadden onze belangstelling. Anne was erg onder de indruk van StAnna, niet alleen omdat zij een naamgenote was, maar vooral omdat zij de oma van Jezus was. Dat ook Jezus een oma had, was totnutoe niet in haar opgekomen.

In zijn boek *Heilig Familieleven* laat Ton Brandenburg zien hoe StAnna, de moeder van Maria, reeds voor 1500 in delen van West-Europa werd vereerd. Zij werd aangeroepen in verband met huwelijk en vruchtbaarheid, als reisbegeleidster, en als de zaken er niet goed voor stonden. Het zijn juist de herkenbare trekken uit het leven van StAnna, waarom zij verering geniet: volgens de legende duurde het lang voor zij haar eer-

ste kind kreeg; bovendien zou zij drie keer getrouwd zijn geweest en drie keer weduwe geworden. Omdat zij in het leven van Maria en Jezus een centrale positie had ingenomen, werd zij als een ideale voorspraak beschouwd. In de devotie die rond 1500 van bovenaf wordt gepropageerd, wordt dit ook als argument gehanteerd: "wie Maria vereerd, moet ook haar moeder vereren".

Aan het einde van de 15e eeuw gaan toonaangevende geestelijken, waaronder de Dominicaan Jacob Sprenger die de Malleus Maleficarum ofwel de Heksenhamer (1487) heeft geschreven, de devotie voor StAnna cultiveren. De wens om vroomheid te stimuleren ligt hieraan ten grondslag. De verering die er al voor StAnna was, vormde de voedingsbodem. Tot dan ontbrak er een officiële biografie van StAnna. In 1490/91 verschijnt de eerste Anna-historie in het Diets. Daarna worden er binnen tien jaar 17 versies van het leven van StAnna gepubliceerd. Centraal staat bij iedere auteur het voorbeeldige leven dat Anna heeft geleid, maar al gauw komen er twijfels: was het wel zo heilig dat Anna drie keer getrouwd is geweest en uit elk huwelijk een dochter had gekregen? En wanneer is Maria van de erfzonde bevrijd? Was zij reeds in Anna's schoot onbevlekt ontvangen?

In de eerste versies van de Anna-hagiografie zijn deze kwesties geen probleem: Anna was een heilige vrouw door de ingetogenheid en bedachtzaamheid waarmee zij met haar huwelijken omging. In latere versies is er nauwelijks aandacht voor Anna's tweede en derde huwelijk en is ook de conceptie van Maria een bijna spirituele, nauwelijks vleeselijke daad. Brandenburg verbindt daar de conclusie aan dat hier de overgang naar de vroegmoderne tijd zichtbaar wordt: in de verstedelijkte cultuur, waar het kerngezin de hoeksteen van de samenleving vormt en niet langer de groot-familie, is geen plaats meer voor een almachtige grootmoeder. De centrale positie van de grootmoeder wordt ingenomen door de vader, in casu Jozef.

Als bewijs voor het succes van de Annadevotie ziet Brandenburg de instelling van Anna-broederschappen en de veelvuldige opdrachten aan kunstenaars om Anna's leven uit te beelden. Rond 1500 tekent zich een hausse af rond de figuur van StAnna.

Natuurlijk heeft Brandenburg gelijk als hij stelt dat deze Annalevens ook een pleidooi voor huwelijk en gezin zijn, al negeert hij het verschil tussen intentie en daadwerkelijke doorwerking. Voor de rest gaan zijn conclusies mij te ver. Om te beginnen zie ik de kwesties die in de Annalevens worden aange-

sneden als een theologisch debat dat slechts binnen kleine kring gehoor vindt. Voor het grote publiek zal Anna's heiligheid niet zijn aangetast door het feit dat zij drie keer getrouwd is geweest: in die tijd was hertrouwen een normaal demografisch verschijnsel. Dat er rond 1500 veel Annabroederschappen werden opgericht, is zeker waar, maar Brandenburg signaleert niet, dat het hier slechts om een elite gaat. Dat de boodschap van de theologen tot het grote publiek is doorgedrongen, kan hij niet overtuigend aantonen. Mijs inziens bleef Anna voor het grote publiek wie zij was: een helpster in nood, iemand die je gemakkelijk kon aanroepen. In 1505 riep Luther haar hulp in, toen hij door een storm was overvallen. Hoe een wetenschapper een intellectuele discussie die zich voor een klein publiek tussen een beperkt aantal participanten voltrekt als graadmeter voor een (binnen 10 jaar!) veranderende cultuur wil gebruiken, is mij een raadsel.

Ook het verwijzen naar beeldmateriaal vind ik niet overtuigend. Allereerst betreur ik het dat de afbeeldingen niet méér in de tekst zijn verweven. Wat doet Brandenburg trouwens met een iconografische voorstelling? Is Anna in werkelijkheid de machtige grootmoeder, zoals Brandenburg haar voorstelt? Is de prominente plaats die Anna in de Anna-te Drieën inneemt niet veeleer een stijfiguur die de grootsheid van Jezus - die de moeder had om als nietig mensenkind ter wereld te komen - benadrukt? Van een 16e-eeuwse voorstelling van een jonge, krachtige, actieve Jozef zijn mij nauwelijks voorbeelden bekend. Overigens: waren de H.Familie en StAnna na 1517 nog zo'n theologisch issue?

Waar Brandenburg de intenties van de verschillende auteurs beschrijft, is het boek plezierig om te lezen. Waar hij de relaties en netwerken tussen de auteurs blootlegt, is het zelfs spannend. Helaas staat het boek echter vol met ideologische verwijzingen: voortdurend vallen termen als beschavingsoffensief, verstedelijkte cultuur en kerngezin. Tezeer wordt uit het oog verloren dat dit begrippen zijn, die door wetenschappers zijn geconstrueerd om grip op de (historische) samenleving te krijgen. In het reconstrueren van de historische toedracht kan men deze begrippen wel in het hoofd hebben, maar zij mogen de gedachten niet leiden, laat staan met terugwerkende kracht worden gebruikt. Wij moeten de bronnen uit het verleden een marge laten om tot ons te spreken. Was Brandenburg maar bij zijn teksten gebleven! Wat ik daarvan las, vond ik aantrekkelijk. Het riep het verlangen op naar meer dan af en toe een korte passage. Nu is het al te pijnlijk duidelijk dat hij buiten literaire teksten en een ge-

schiedschrijving die vrijwel uitsluitend op cultuur, devotie en religie is gericht, de tijd waarover hij schrijft, niet kent. Ofwel hij houdt zich als neerlandicus bij zijn stiel en verblijft de lezer met een integrale uitgave van een Annalegende, (die van Jan van Denemarken lijkt mij zeer geschikt), ofwel hij gaat de archieven in en leest meer echt historische literatuur. Wat hij nu geschreven heeft, levert wel een literair aantrekkelijk stramien op (St Anna-grootmoeder-heks-kerngezin-Jozef-huisvader), maar heeft met geschiedwetenschap weinig van doen.

Llewellyn Bogaers

G.J.C. Snoek, *De Eucharistie- en relikverering in de middeleeuwen. De Middeleeuwse eucharistie-devotie en relikverering in onderlinge samenhang*, (VU-Uitgeverij, Amsterdam 1989), 434 blz.

Op het onderwerp 'Eucharistie- en relikverering in de middeleeuwen' is ons medelid G.J.C. (Joop) Snoek op 28 november 1989 gepromoveerd tot doctor in de letteren aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Zijn dissertatie is een kloek boek geworden, van 430 bladzijden, compleet met noten, index, begrippenlijst en een bibliografie van twee-entwintig bladzijden. Die boekenlijst alleen al getuigt van de noeste ijver die aan dit werk ten grondslag ligt, maar onze bewondering wordt nog veel groter, als we beseffen dat de 'jonge doctor' onderwijsinspecteur is, een betrekking die de houder ervan niet veel vrije tijd laat.

Het door de promovendus gekozen onderwerp behoort niet tot de meest gebruikelijke. Zijn keuze wordt niet verklaard door het feit dat de auteur katholiek is, want ook katholieke promovendi en andere auteurs tonen tegenwoordig een voorkeur voor een totaal ander soort onderwerpen. De combinatie eucharistieverering - relikverering zal trouwens ook de hedendaagse kerkgetrouwe katholiek vreemd zijn: ook voor hem of haar zijn de middeleeuwen lang geleden. Zei tijdens het tweede vaticaanse concilie een bisschop niet over relikwieën: "*Laten we ze eerbiedig begraven en er dan nooit meer over praten*"?

Allereerst nu, tot goed begrip van Snoek's boek, wat betekenen de in zijn titel genoemde termen? Voor een aantal in het werk voorkomende ongebruikelijke woorden kan de lezer(es) terecht in de begrippenlijst achterin, maar 'relik' komt daarin niet voor. "Eucharistie" betekent letterlijk 'dankzegging', maar wordt gebruikt voor de 'eucharistische gaven' van brood en wijn, de hoofdbestanddelen van het misoffer: 'eucharistievie-

ring' staat voor de liturgie van het offer van brood en wijn, voor de heilige mis dus. Een relik(wie) is een overblijfsel van een heilige of iets dat een heilige heeft toebehoord.

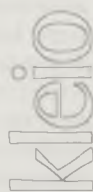
Ook de niet-katholiek zal het duidelijk zijn dat er een essentieel verschil bestaat tussen relikken, al worden die dan ook met eerbied behandeld, en de eucharistie, omdat volgens de katholieke leer tijdens de mis brood en wijn veranderd worden in het lichaam en bloed van Christus. Snoek laat echter zien hoe in de middeleeuwen beide groepen van verering dicht bij elkaar kwamen en, om zo te zeggen, een devotioneel verband aangingen. Zijn studie biedt een interessante kijk op het geloofsdnken en het religieus sentiment van middeleeuwse christenen. En aangezien geloof en Kerk nu eenmaal de gehele middeleeuwse samenleving doortrokken, is dit boek van betekenis voor elke historicus. Waarbij komt dat het aangenaam helder is geschreven.

Deze toenadering van beide devotievormen wordt voorafgegaan door wat de auteur noemt 'de verzelfstandiging van de eucharistie'. In beginsel is de eucharistie een rituele maaltijd, een liefdemaal of agape, die leidt tot lofprijzing, bekering en vergeving. Hoewel dit nooit helemaal uit het oog is verloren, verschoof het accent geleidelijk naar de eucharistische tekenen zelf, vooral naar de hostie, het geconsacreerde brood. Hieraan werd miraculeuze kracht toegeschreven; hosties werden soms gebruikt voor naar ons idee bijgelovige praktijken, en verhalen van hostieën bloedwonderen kwamen in omloop.

De relikverering begint met de devotie tot martelaren die tijdens de Romeinse christenvervolgingen waren gedood. Overblijfselen van die heiligen, bijvoorbeeld de linnen doek waarin hun lijk was gewikkeld, kwamen zeer in trek. Lang na de vervolgingen betwistten kerken en kloosters elkaar de relikwieën. Zo ondergingen ook de relikken een proces van verzelfstandiging.

Op deze wijze kwamen de twee vormen van verering bij elkaar. Men nam hostie en relik mee op reis ter bescherming, men legde op hostie en relik eden af, hostie en relik werden bij elkaar bewaard op het altaar. Beide werden plechtig rondgedragen in processies en aan het volk getoond; met beide kon de zegen worden gegeven. Snoek noemt dit 'samen gaan in gebruiksvormen'. Buitengewoon belangrijk was ook de overeenkomst in mirakelkracht - wonderen die door tal van legenden werden gestaafd. Genezingen zouden zowel door de hostie als door een relik zijn bewerkstelligd.

Voor het katholieke sentiment van deze tijd is het verwonderlijk dat men, ondanks de

haast bijgelovige eerbied voor de hostie, over het algemeen maar weinig communiceerde. Niet voor niets heeft de Katholieke Kerk de nog altijd geldende bepaling ingevoerd dat de gelovige ten minste eenmaal 's-jaars, en wel omstreeks Pasen, de communie dient te ontvangen. We hebben in deze overigens te maken met een wijd verbreid volksgeloof, maar niet met de kerkelijke dogmatiek en geloofsleer. Snoek haalt een tekst aan van Guibert de Nogent uit 1125 waarin de relikwievering zeer duidelijk van minder betekenis voor het heil der zielen wordt geacht dan de sacramenten van doop en eucharistie. Hij was de enige niet. Voor en na hem hebben ook anderen de (overdreven) relikwievering afgekeurd en haar excessen veroordeeld. Daarvoor behoeft men niet te wachten op Luther. Ook Erasmus, die behalve humanist ook katholiek priester was, vond dat je maar beter het goede voorbeeld van de heiligen kunt navolgen dat je te buiten gaan aan relikwievering.

Na de dertiende eeuw, toen de scholastiek de 'realis praesentia', de werkelijke tegenwoordigheid van Jezus Christus onder de gedaanten van brood en wijn zo sterk beklemtoonde en het begrip 'transsubstantiatie' zijn intrede deed, kreeg ook de menselijkheid van Christus een sterker accent. Al verdween de vereering van relieken geenszins, de relikwie moest nu toch een flinke stap terugdoen en het samengaan van de beide devotievormen werd gaandeweg minder. De 'vervreemding' van de hostie van haar sacramentele functie en betekenis was daarmee echter nog niet ten einde. De hostie werd nu de 'reliëk' bij uitstek, de 'unieke reliëk' als het ware. Dit mooie en goed leesbare boek lijkt mij voor het verstaan van het innerlijk leven van de middeleeuwse mens een hoogst belangrijke bijdrage. De 'jonge doctor' zij er mee gelukkig! P.F.M. Fontaine

TOVERIJ

Willem de Blécourt, *Termen van toverij. De veranderende betekenis van toverij in Noordost-Nederland tussen de 16e en 20ste eeuw* (SUN Nijmegen 1990), 318 pagina's. Prijs: f 39,50.

Het verschijnsel toverij mag zich verheugen in een ruime belangstelling van de zijde van historici, maar dit is vooral beperkt tot de periode van de grote heksenjachten. De antropoloog De Blécourt wil het verschijnsel ook na die tijd bestuderen. Hij is een tegenstander van het idee, dat toverij een universele

betekenis en inhoud heeft. Zijns inziens wordt het begrip plaatselijk inhoud gegeven.

Een manier om de betekenis van de 'termen van toverij' te onthullen is door een minitieuze detailstudie te plegen van het taalgebruik. Hij doet dit voor een klein gebied, Drenthe. Drenthe kent lange tijd een eigen vorm van rechtspraak. Processen kunnen worden gevoerd op de goorspraak (lokaal niveau) of op de Etstoel (regionaal niveau). De verslagen van deze beide rechtsorganen vormen de bronnen de bronnen van De Blécourt.

Er zijn twee manieren om een zaak voor deze rechters te krijgen: men kan een gerucht aanbrengen of een betichting doen. Een betichting heeft meer gewicht, maar ook een nadeel: wordt de betichte vrijgesproken, dan valt de oorspronkelijke straf op de betichter. Men moet dus zeker zijn van zijn zaak. Vrijspraak kan geschieden, als er aantal (b.v. 6) personen wordt bereid gevonden de betichte van blaam te zuiveren. In kleine gemeenschappen als die waarin de meeste Drenten leven, is dit in het nadeel van alleenstaanden en rondtrekkende lieden.

Bij de onderzochte processen zijn geen 'echte' heksenprocessen, maar gaat het steeds meer om smaadprocessen. Een oorzaak hiervoor is dat de rechtsprekende zelf steeds minder in daadwerkelijke 'toverkunsten' geloven, maar zich er van bewust zijn dat beschuldigingen van dat karakter een negatieve invloed kunnen hebben op de maatschappelijke status van de betichte. Aan de hand van een klein aantal termen heeft De Blécourt de inhoud van de processen onderzocht. De term 'betoveren' wordt vooral gebruikt om vrouwen te beschuldigen van vergiftigingen, het ziekmaken van mensen en waarzeggerij. Zowel mannen als vrouwen gebruiken dit woord. De betichter en de betichte kennen elkaar bijna altijd, vaak gaat het om buren. Dit is noodzakelijk, omdat de 'toversche' (toveres) dicht in de buurt moet kunnen komen van haar slachtoffer.

Het woord 'toveren' heeft een meer mannelijke connotatie: het slaat op het zichzelf (al dan niet ten koste van anderen) op opvallende wijze verrijken. Het gebeurt ook op regionaal niveau, omdat dit verrijken niet plaatsgebonden is. Dat vooral mannen hiervan het slachtoffer zijn, komt door hun economische rol. Ze worden ook wel voor 'weerwolf' uitgescholden.

De term 'kijven' heeft een meer algemene betekenis: men scheldt elkaar uit en in zo'n verbale vechtpartij worden ook woorden als tovenaer en toversche gebruikt. Een directe band met het uitoefenen van toverij is er niet. Dat is ook niet het geval met het pas later ingeburgerde woord 'heks': dit wordt vaak ge-

bruikt om iemand aan te duiden die uit een familie komt waar andere leden worden beschuldigd van toverij.

Met economische fluctuaties lijkt het voorkomen van toverijprocessen niet sterk verbonden. In tijden van snelle groei is het mogelijk dat sommige mensen in korte tijd rijk worden, dus dan ligt de beschuldiging van toveren voor de hand, maar economische teruggang heeft geen duidelijke invloed.

Wel valt op, dat vaak huwarc jongelieden beschuldigd worden, alsof het een taktiek is om hun 'marktwaarde' aan te tasten.

De term 'onttoveren' is gereserveerd voor - meestal - mannen die het vermogen hebben betoveringen op te heffen. Dat deze mensen vervolgd worden komt niet voor uit beschuldigingen van de bevolking (die ze maar al te graag inroepen) maar van de overheid, die tegen deze 'kwakzalvers' en katholieke priesters in het geweer komt.

Het bronnenmateriaal van De Blécourt is beperkt. Dit heeft als nadeel dat niet alle vragen een duidelijk antwoord krijgen, maar wel krijgt de lezer een zeer gedetailleerd inzicht in bepaalde aspecten van het dagelijks leven van de Drenten.

Het is een prettig leesbaar boek, prachtig vormgegeven in de bekende bordeaux-roe SUN-serie, maar toch wat te specialistisch voor het schoolgebruik.

F. Vogelzang

TWEDE WERELDOORLOG

Gerhard Hirschfeld, *Bezetting en collaboratie. Nederland tijdens de oorlogsjaren 1940-1945* (Becht, Haarlem 1991; vertaling van *Fremdherrschaft und Kollaboration. Die Niederlande unter deutscher Besatzung 1940-1945* (Stuttgart 1984)) 279 blz., prijs f 39,50

Na de oorspronkelijke Duitstalige versie van 1984 en de Engelse vertaling uit 1988 (*Nazi rule and Dutch collaboration. The Netherlands under German occupation, 1940-1945*) is het proefschrift van Hirschfeld nu eindelijk ook in het Nederlands verschenen. Dat is een goede zaak want het gaat hier om een belangrijk boek: de diverse vertalingen geven daar al blijk van.

Inleider Blom constateert met enige verrassing maar terecht dat ondanks alle wetenschappelijke publikaties over de geschiedenis van Nederland in de Tweede Wereldoorlog, zo'n boek als dit er nog niet was. Hirschfeld biedt namelijk een brede studie over het verschijnsel 'collaboratie', echter niet in de tra-

ditionele, puur negatieve zin, maar opgevat als neutrale verzamelterm voor allerlei, zeer uiteenlopende vormen van samenwerking met de bezetter. Hij neemt daarbij niet alle varianten onder de loep (bijvoorbeeld niet die van de Joodse Raad), maar de meeste komen toch wel aan bod. En wat belangrijker is: er ontstaat door die aanpak een overtuigend beeld van de onderlinge samenhang en functie van die diverse 'methoden' om met de bezetter om te gaan en van de fasen waarin dat proces zich afspeelde.

In Hirschfelds visie was de eerste fase van de bezetting (1940-1941), waarin het bezettingsbestuur nog heel behoedzaam optrad, van cruciaal belang voor wat er daarna gebeurde. Wat onder andere Colijn (*Op de grens van twee werelden*) en de Nederlandse Unie toen uitprobeerden, typeert hij als 'attentisme': nog geen verzet of collaboratie in traditionele zin, maar een noodzakelijk voorstadium van beide, waarin de mogelijkheden voor een nieuwe *modus vivendi* in die toen nog geheel nieuwe situatie werden afgetast en beproefd. Pas in de tweede helft van 1941 werd door een verharding van de bezettingspolitiek duidelijk dat de nieuwe machthebbers in alle opzichten onderwerping aan hun eigen ideologie en politieke doeleinden eisten. Vanaf 1943/1944 werd die onderwerping ook door de meerderheid van de Nederlandse bevolking aan den lijve gevoeld.

Vanuit dat perspectief behandelt hij vervolgens de ontwikkeling in de opstelling van de politieke partijen, de vakbonden, de pers, de secretarissen-generaal, de Hoge Raad, de politie, het bedrijfsleven en tenslotte van de Nederlandse fascist en nationaal-socialisten. De kritieke momenten in hun gedrag en hun zeer verscheiden motieven komen uitvoerig aan de orde. Aan het einde (blz. 253) komt Hirschfeld tot de conclusie dat de politieke aanpassing tijdens de eerste fase van de bezetting in veel gevallen een blijvende uitwerking had op de latere opstelling van brede kringen in de Nederlandse bevolking.

Hirschfelds handzame en prettig leesbare boek verdient een groot lezerspubliek. Voor docenten die de geschiedenis van Nederland in de Tweede Wereldoorlog te behandelen hebben, is het zeer aan te bevelen. De indexen zijn nuttig en de lijst van geraadpleegde en aanbevolen literatuur is ook voor de periode na 1984 aangevuld. Maar wie de herkomst van citaten wil nagaan of het notenapparaat wil raadplegen, wordt door de uitgever verwezen naar de eerdere Duitse en Engelse uitgave. Dat is kennelijk het toch wel beschamende offer dat de Nederlandse lezer moet brengen voor de gunstige prijs van deze vertaling.

H.J.C. Termeer

Frans Govers, *Stemmen uit Dachau. 'Ter ere van de doden en ter waarschuwing voor de levenden'* (De Kempen Pers, Hapert 1990) 238 blz.

De titel van dit werk zou potentiële lezers op het verkeerde been kunnen zetten. Er zijn in dit boek weliswaar diverse getuigenissen uit het concentratiekamp Dachau opgenomen. Maar het gaat hier toch in eerste instantie om een beschrijving van de succesvolle pogingen die particulieren in mei en juni 1945 deden om de ruim 500 Nederlandse overlevenden uit het concentratiekamp Dachau terug te halen.

In een tiental inderhaast georganiseerde tochten naar Zuid-Duitsland slaagden evenzoveel groepen en groepjes burgers, vaak met een illegaal verleden, erin om, veelal dwars tegen alle officiële regels in, te realiseren wat iedereen tevergeefs van de Nederlandse overheid had verwacht. Diverse van die tochten begonnen en eindigden in Nijmegen, omdat van daar uit de allereerste gelukte expeditie werd ondernomen om twee katholieke geestelijken dan maar zelf op te halen.

De beschrijving van die avontuurlijke tochten is kroniekmatig en wordt zeer royaal geïllustreerd, zowel met uitvoerige passages uit dagboeken en documenten van de betrokkenen als met foto's en afbeeldingen (in totaal bijna 200). Af en toe kreeg ik daardoor zelfs de indruk van een soort collage.

Aan die nieuwe informatie over de geïmproviseerde repatriëring en over de toestand in Dachau meteen na de bevrijding, gaan bijna 70 pagina's vooraf. Daarin worden de ontwikkelingen in het KZ Dachau van 1933 tot 1945 en met name de belangrijkste elementen van de bikkelharte dagelijkse routine indringend beschreven aan de hand van talrijke, niet zelden heel uitgebreide citaten uit gepubliceerde en niet-gepubliceerde dagboeken en memoires. Het geheel wordt besloten met een bijlage waarin enige persoonsgegevens van alle 519 bevrijde overlevenden zijn opgenomen.

Al met al een verdienstelijk boek, waaraan gevorderde leerlingen en hun docenten nuttige samenvattingen, veel bronnen- en beeldmateriaal en persoonlijke ervaringen kunnen ontlenen.

H.J.C. Termeer

kleio

nummer 10/91
pagina's 30 en 31

PVDA

Philip van Praag jr., *Strategie en Illusie. Elf jaar intern debat in de PvdA (1966-1977)*. (Uitgeverij Het Spinhuis, Amsterdam 1991), 414 blz. Prijs f 49,90.

De dissertatie van Philip van Praag is door zijn diepgang en gedetailleerdheid met afstand het beste boek dat ooit over de PvdA is verschenen en het is in de pers dan ook overladen met lof. Maar de kwaliteit van de analyse is niet de enige reden dat het boek goed gevallen is. De teneur ervan sluit ook aan bij de stemming van retrospectieve zelfhaat waaraan de PvdA en de voormalige progressieve intelligentsia zich overgegeven hebben. De zwartgalligheid van Van Praag en de zijnen is echter even eenzijdig als de door hen gelaakte hoogmoed, waardoor de sociaal-democraten in de jaren zeventig gekenmerkt werden.

De PvdA hield gedurende de hele periode die het boek van Van Praag bestrijkt in essentie vast aan de polarisatiestrategie. De kern van dit concept was dat een harde opstelling tegenover de confessionele partijen de verdeeldheid in die kring zou aanwakkeren en Nederland zou veranderen in een politiek tweestromenland, waarbij de progressieve christenen innig zouden samenwerken met de PvdA, en de conservatieven blijvend aansluiting zouden vinden bij de VVD. In deze constellatie zou de PvdA het middelpunt worden van een progressieve meerderheid en zou voor het CDA geen plaats zijn.

Volgens Van Praag nu getuigde deze strategie van een noodlottige blindheid. Hij stelt dat de PvdA-top zeker vanaf 1974 had moeten zien dat de vorming van het CDA onvermijdelijk was en dat zij daarom had moeten streven naar normalisering van de betrekkingen. Doordat zij dat niet deed, trapte zij in 1977 in haar eigen val en werkte zij zichzelf volstrekt onnodig buiten het kabinet.

Het lijkt me dat tegen deze stelling zeker drie ernstige bezwaren zijn in te brengen. In de eerste plaats gaat Van Praag eraan voorbij dat de polarisatiestrategie aanvankelijk buitengewoon succesvol was. Doordat Den Uyl bij de kabinets-formatie van 1967 weigerde mee te praten als de confessionelen niet eerst een principiële keuze voor een centrum-links kabinet deden, ontstond vooral in de KVP grote paniek. Velen werden bevangen door de vrees dat de houding van de PvdA de KVP blijvend in de conservatieve hoek zou drukken. Deze vrees leidde in 1968 tot het uittreden van de KVP-radicalen en de oprichting van de PPR en, belangrijker nog, tot een aanzienlijke wending naar links van de

KVP zelf.

KVP-prominenten als Piet Steenkamp, de partijideoloog, Fons van der Stee, de voorzitter en Dries van Agt, het idool van de jongeren, wilden het gevaar keren door de KVP te presenteren als een partij die in vooruitstrevendheid kon wedijveren met de PvdA. Het gevolg was dat het socialistische haatobject nummer 1, Norbert Schmelzer, naar het tweede plan gedrongen werd en dat de centrum-rechtse kabinetten-De Jong en -Biesheuvel in veel opzichten de meest progressieve werden die Nederland ooit gehad heeft. De progressiviteit van de KVP-top ging in 1972 zo ver dat zij welbewust het kabinet-Biesheuvel liet sneuvelen om maar met de PvdA te kunnen regeren.

Mijn tweede bezwaar tegen Van Praags analyse is dat hij teveel redeneert vanuit hetgeen we nu weten. Het is omstreden, maar mijns inziens niet onjuist, om, zoals Van Praag doet, het jaar 1974 als beslissend te zien voor de totstandkoming van het CDA. In dat jaar kwamen de confessionele partijen bij de Staten- en gemeenteraadsverkiezingen voor het eerst op verscheidene plaatsen met gezamenlijke kandidatenlijsten uit. Waar dat gebeurde, werd de electorale neergang gestuit en werden gezamenlijke fracties gevormd, die aan de basis de eenwording onomkeerbaar maakten. Maar aan de top kwam het fusieproces juist toen in een kritische fase. Voorjaar 1975 probeerde KVP-voorzitter Dick de Zeeuw, uit wanhoop over het moeilijke verloop van de samenwerking, de KVP een eigen weg te laten gaan zonder de ARP en de CHU. Hij wilde zijn partij omvormen tot een centrum-linkse formatie, zonder exclusief-christelijke grondslag, die een vaste bondgenoot van de PvdA zou zijn. Deze poging strandde snel, maar in hetzelfde jaar gooide AR-fractie-leider Aantjes, die ernstig was gaan twijfelen aan de juistheid van de fusie, het fusieproces zo in de war dat de drie partijtoppen gingen denken dat het CDA er nooit zou komen. Eind 1975 startte de KVP om die reden een noodprocedure, die het zelfstandig voortbestaan van de partij moest garanderen.

Korte tijd later werd de eenwording weer op gang gebracht door een actie vanuit de basis, maar nog medio 1976 hield de KVP-top er ernstig rekening mee, dat het project alsnog zou stranden. Zelfs na 1977, in het voorjaar van 1979, ontstond er nog een crisis, toen prominente antirevolutionairen, onder leiding van Bob Goudzwaard, erop aandrongen het hele fusieproces maar stop te zetten. Ze kregen de steun van de halve AR-partijtop en bij de KVP en de CHU kreeg men de stellige indruk dat ook de achterban van de

ARP voor een groot deel niets van het CDA moest hebben. Die indruk was onjuist, maar als zelfs de meest betrokken partijen zo dachten, hoe had de PvdA het dan beter moeten weten?

Van Praags derde misvatting is dat hij de uitschakeling van de PvdA bij de kabinetsformatie van 1977 primair toeschrijft aan de polarisatiestrategie. Zeker, de harde opstelling van de PvdA droeg bepaald niet bij aan een vlot verloop van de formatie, maar uiteindelijk bereikten PvdA en CDA toch programatisch overeenstemming en liep de formatie vast op de weigering van Den Uyl om samen met KVP-leider Frans Andriessen in een kabinet te gaan zitten. Nu beweert Van Praag dat achter deze weigering politiek wantrouwen schuil ging, maar dat politieke wantrouwen wortelde weer in persoonlijke tegenstellingen. Den Uyl en Andriessen konden absoluut niet met elkaar opschieten. Toen Den Uyl premier was en Andriessen fractieleider spraken ze alleen met elkaar via tussenpersonen. Beiden lieten herhaaldelijk in bedekte termen blijken de ander als mens volstrekt niet te appreciëren. Toen reeds vroeg in de formatie van 1977 ter sprake kwam dat Andriessen minister zou moeten worden, vroeg Den Uyl direct aan zijn rechterhand Ed van Thijn of hij dan ook in het kabinet wilde plaatsnemen - Van Thijn kon namelijk redelijk communiceren met Andriessen. Het persoonlijke probleem werd, blijkens interne verslagen, ook door de KVP-top onderkend. Tot het einde toe heeft de KVP-top naar wegen gezocht om Andriessen zonder gezichtsverlies buiten het kabinet te laten, maar deze pogingen strandden op Aantjes, die was voorbestemd om fractieleider van het CDA te worden. Aantjes wilde een ministerschap niet op zich nemen - vanwege zijn oorlogsverleden, waarmee de KVP toen nog onbekend was - maar weigerde ook Andriessen naast zich in de fractie te dulden. De verstandhouding tussen Andriessen en Aantjes was namelijk zo mogelijk nog beroerder dan die tussen Andriessen en Den Uyl. Dat waren beslissende feiten die met de polarisatiestrategie van de PvdA buitengewoon weinig te maken hadden. Overigens, ondanks deze strategie bleef de CDA-top tot en met 1981 in meerderheid een voorkeur houden voor een coalitie met de PvdA. Pas nadat Den Uyl in 1982 uit het tweede kabinet-Van Agt was gestapt en de PvdA vervolgens een bijzonder demagogische verkiezingscampagne had gevoerd, sloeg de stemming om. Verleken daarbij was de formatie van 1977 niet meer dan een bedrijfsincident.

Dik Verkuil

HANDBOEK

P.A.J. Caljé, J.C. den Hollander, *De nieuwste geschiedenis. Vanaf 1870 tot heden (Utrecht 1990, Aula-pocket 842), 605 blz.*

Nederlandstalige handboeken over de hele periode van de nieuwste geschiedenis zijn een zeldzaam artikel. Alleen al daarom moet de verschijning van deze nieuwe synthese heel positief begroet worden. Ze is het werk van twee docenten aan de afdeling Nieuwste Geschiedenis van de Amsterdamse Vrije Universiteit en komt voort uit de onderwijspraktijk daar.

De belangrijkste beperking in de reikwijdte van dit forse, samenvattende overzichtswerk noemen de auteurs in hun inleiding. Ze behandelen de geschiedenis vóór 1945 vooral Europacentrisch, daarna mondiaal. Als reden geven de auteurs dat voor hen de geschiedenis van de machtscentra voorop staat. Voor de periode tot 1945 betekent dit dat ze uitvoerig ingaan op de Europese ontwikkelingen en vandaaruit en veel compacter de buiten-Europese processen behandelen. Na 1945 staan de Verenigde Staten, de Sovjetunie en de door hen bepaalde mondiale verhoudingen centraal.

De handboekschrijvers beogen een wijde behandeling; ze proberen namelijk zowel de politiek-militaire als de economisch-sociale en de cultuur- en ideenhistorische facetten tot hun recht te laten komen. Op die terreinen komen zij in het algemeen tot een diepgaande behandeling, vooral omdat ze bij enige belangrijke kwesties (zoals modern imperialisme, instabiliteit van het interbellum, oorzaken Koude Oorlog en dekolonisatie) ook nog plaats inruimen voor diverse historiografische interpretaties.

Die ambitieuze en op zichzelf lofwaardige keuzen eisen echter ook hun tol, want ze botsen met de voor zo'n onderneming toch nog beperkte omvang van het boek. De auteurs passen namelijk een strenge selectie toe, die bij mij vooral voor de periode na 1945 nogal wat vragen oproept. Nu is dat tijdvak door zijn nabijheid weliswaar het lastigst te ordenen, maar bij alle waardering voor de zes betreffende hoofdstukken miste ik daar samenhang en kreeg ik de indruk van een zekere willekeur. De hoofdzaken staan er uitvoerig in beschreven, maar ik heb toch grote moeite met een indikking die Ierland na 1919 geheel onbesproken laat. Oost-Europa tussen 1945 en 1968 tot luttele pagina's reduceert en waarin ik tevergeefs zoek naar Gomulka, Waldheim, Peron, Martin Luther King en Tsjernobyl.

Toch vallen voornoemde bedenkingen in het

niet bij de grote voordelen die dit boek de Nederlandse geschiedenisdocent te bieden heeft: een recente, Nederlandstalige synthese van de hoofdzaken van de nieuwste geschiedenis tot en met 1989, waarin de opvattingen uit de moderne literatuur verwerkt zijn. Bovendien maken de voortreffelijke registers van personen en zaken en de gedegen bibliografie het tot een ideaal hulpmiddel om zich over een groot aantal thema's uit de nieuwste geschiedenis gericht en gedegen te informeren.

H.J.C. Termeer

KAART

Europa-Wandkaart (Uitgeverij Hebri, Landsmeer) 122x96 cm. Prijs 369,- (exclusief BTW).

In verband met de komende eenwording in 1992 heeft uitgeverij Hebri een staatkundige wandkaart over Europa op de markt gebracht. De kaart ziet er anders uit dan de exemplaren die tot nu toe veelal op scholen worden gebruikt. Met de overzichtelijkheid als uitgangspunt is dit keer gekozen voor een kaart met een beperkte hoeveelheid informatie. Zij geeft alleen de landsgrenzen, de grote plaatsen en rivieren en enkele streken binnen een land weer. Daarnaast wordt gebruik gemaakt van een indringend kleurgebruik om de vormen van de verschillende landen te benadrukken. Aan de rechter- en onderkant van de weergave van Europa zijn een aantal inzetkaarten afgedrukt. Het betreft onder andere een kaartje van de 12 EG-landen, een schematisch overzicht van de instellingen van de EG en een grafisch overzicht van de bevolking, de oppervlakte en de wereldhandel. De achterzijde van de kaart is blind en in kleur en geeft een schematische aanduiding van de belangrijke gebergten.

Het is duidelijk dat de kaart niet voor zich spreekt. De bedoeling is dat de docent de kaart gebruikt als een continue aanwezig herkenningspunt. Hier ligt zonder meer het sterke punt van de kaart. Door de terughoudende wijze van informatie-verschaffing en het kleurgebruik krijgt de kijker een helder beeld van de vorm en samenstelling van Europa. De kaart maakt een toegankelijke en overzichtelijke indruk en is visueel zeer nadrukkelijk aanwezig in een schoollokaal. Een ander pluspunt is dat de kaart actueel is. Duitsland is als één geheel weergegeven, terwijl in de Sovjetunie de grenzen van de verschillende republieken zijn getekend. Door de eenvoudige opzet kan de docent zelf vrij gemakkelijk enkele wijzigingen aanbrengen.

kleio

nummer 10/91
pagina's 32 en 33

Daar staat tegenover dat de kaart juist vanwege de beperkte hoeveelheid informatie nauwelijks inzicht biedt in de historische ontwikkelingen in dit continent. De kaart geeft weer hoe het er nu uitziet en is bijvoorbeeld niet te gebruiken bij de uitleg van het ontstaan van landen als Joegoslavië of de ontwikkeling van de landsgrenzen van Polen. Een ander punt van kritiek is dat de onderwerpen van de inzetkaarten alles behalve historisch getint zijn. Ze geven informatie over het klimaat, de bevolkingsgrootte en de wereldhandel en laten zien hoe een ECU en de vlaggen van de EG-lidstaten eruit zien. De enige historische informatie die wordt verschaft is een schematische ontwikkeling van de EG met hoogte- en dieptepunten. Maar dit is zo klein afgedrukt dat het voor leerlingen niet te zien is en volgens de makers dan ook slechts bedoeld is als een soort geheugensteun voor de docent. Het is jammer dat dit soort overbodige informatie niet is weggelaten en vervangen door bijvoorbeeld een serie historische inzetkaarten, waarin duidelijk wordt welke landen aan de wieg stonden van de Europese instellingen en welke landen later zijn toegetreden. Juist bij een wandkaart waarin met opzet zo weinig mogelijk details worden gegeven, kunnen inzetkaarten de noodzakelijke aanvullende informatie bieden.

Ruud Slotboom

INDIË

Ant. P. de Graaff. *Met de T.N.I. op stap. De laatste patrouille van het vergeten leger.* (Van Wijnen, Franeker 1991), 201 blz., f 29,50.

Begrijpelijk dat men trauma's wil verwerken. Angstaanjagende situaties uit het verleden moeten verklaard en begrepen worden. Iedere psycholoog kan ons vertellen dat verdriet en kwaadheid waarover gepraat wordt een plaats krijgt in ons denken en hanterbaar wordt.

De rode lijn in het boek van De Graaff is zijn verontwaardigde verwondering over het feit dat zoveel (121.000) dienstplichtige Nederlanders naar Indië werden gezonden om te vechten voor een verloren zaak. Vijfduizend achthonderd en drieënveertig Nederlanders sneuvelden. Argeloze jongens van 20, 21 jaar werden gestuurd om de orde te bewaren in een immens groot eilandrijk, waar de bewoners rijp geworden waren voor zelfstandigheid. Vooral scholieren, jongens en meisjes van 15 - 18 jaar, waren bereid alles te doen voor de vrijheid van Indonesië.

De Japanse bezetting had de ogen geopend

voor de machteloosheid van de Nederlanders in bepaalde situaties. De Indonesiërs waren niet zozeer vervuld van haatgevoelens t.o.v. de Nederlanders maar meer vervuld van zelfbewustzijn en vrijheidsdrang. De Nederlanders die deze vrijheidsdrang moesten onderdrukken waren beter bewapend maar de Indonesiërs behaalden successen door samenwerking met de bevolking en gebruikmaking van het landschap.

De Graaff verbaast zich steeds weer hoe Nederlandse jongens opgeofferd werden in een hopeloze strijd. Het doet hem zeer veel pijn dat deze slachtoffers nooit de eer kregen die ze toch verdienden. In 1990 is er wel een monument onthuld in Roermond om hun nagedachtenis te eren, maar de publieke opinie veroordeelt de politieke acties en in geschiedenis (school-)boeken wordt er niet veel over geschreven.

De Graaff schreef zijn onvrede van zich af in *De heren worden bedankt, De weg terug* en *Brieven uit het veld*, ook verkrijgbaar als trilogie. De volledige verwerking van zijn aandeel in de oorlogshandelingen beleeft hij in maart 1991. Hij bezoekt dan Midden-Java met een groep van 16 ex-Nederlandse militaire dienstplichtigen op uitnodiging van een Indonesisch generaal die zijn trilogie las. De Graaff schrijft dat de titel van het boek over deze ontmoeting *Met de T.N.I. op stap* in feite onjuist is. T.N.I. staat voor Tentara Nasional Indonesië, vertaald Nationaal Indonesisch Leger. De dienstplichtigen hadden echter niet alleen te doen met een werkelijk leger maar ook met studentencorpsen, guerrillastrijders en vrijwilligers-scholieren legertjes. Juist veteranen uit die groepen, oud-strijders die toen tussen de 15 en 18 jaar oud waren, willen nu hun oude tegenstanders ontmoeten.

Geïnteresseerden kunnen in de hoofdstukken 3, 5 en 7 allerlei details van de vijandelijkheden van destijds vinden. De overige hoofdstukken beschrijven de hartelijke ontvangst van - en de omgang met de vroegere tegenstanders die inmiddels overste, kolonel, generaal of admiraal zijn geworden. Men bezoekt plaatsen waar men tegen elkaar gevochten heeft en emoties krijgen de kans verwerkt te worden.

In de busjes Indonesische en Hollandse oud-soldaten. In de kampongs zingende kinderen en feestelijke maaltijden. Onvoorstelbaar dat de vijanden van vroeger zo hartelijk ontvangen worden. De Indonesiërs begrijpen niet waarom de Hollanders destijds vochten en de Hollanders begrijpen niet dat de regering in Den Haag kon denken zo'n land te kunnen bezetten. Hoeveel mensen sneuvelden er "voor niets"?

Als op het ereveld *Candi* in Semarang 46 gevallen herdacht worden met een kranslegging zijn uit eigen beweging ook de Indonesische begeleiders aanwezig. In Semarang is een groots afscheidsfeest met de top van de Indonesische militaire wereld.

Men loopt nog eens de laatste patrouille van Wonosobo naar Sapuran in de stromende regen. In het fotoalbum dat de Indonesiërs ten afscheid aanbieden staat "De laatste patrouille is de beste patrouille".

Herhaaldelijk noemt De Graaff zijn medereizigers *de doorsnee van het leger van Jan*. Deze jongens van toen hadden alleen maar orders op te volgen uit Den Haag en wilden weer levend thuiskomen. De jonge Indonesiërs van toen waren zeer gemotiveerd om de vrijheid te verkrijgen. Beide groepen hebben jarenlang en vooral bij het ouder worden moeite gehad met het verwerken van hun gevechtshandelingen.

Uit De Graaffs boek blijkt dat de ontmoeting heilzaam heeft gewerkt voor beide groepen en dat men bij het afscheid het gevoel heeft vrienden voor het leven te zijn geworden.

C.L. Peucker

BRABANT

J.L.G. van Oudheusden, *Brabantia Nostra. Een gewestelijke beweging voor fierheid en 'schoner' leven, 1935-1951* (Stichting Zuidelijk Historisch Contact, Tilburg 1990) 397 blz., prijs f62,50.

In dit proefschrift doet de auteur uitgebreid de geschiedenis uit de doeken van de Brabantse regionalistische beweging Brabantia Nostra, die medio jaren dertig geboren werd uit een combinatie van economische en culturele groei in het gewest en een daaruit voortvloeiende angst voor aantasting van het eigen Brabantse karakter. Brabantia Nostra begon als tijdschrift maar groeide in korte tijd uit tot een beweging. Haar gewestelijke emancipatiedrang, maar ook de angst voor de gevolgen van industrialisatie, urbanisatie en modernisering wortelde in een rijk substraat van conservatief katholicisme.

Brabantia Nostra is nooit een separatistische beweging geweest. Zij droeg, integendeel, een grote affiniteit met de Groot-Nederlandse gedachte uit. Haar ideaal zocht zij in een volkseenheid met respect voor de regionale culturele bijzonderheden. Deze gedachte kreeg tijdens de bezetting nieuwe impulsen, toen een ideologische en personele verwantschap met de Nederlandse Unie zichtbaar werd. De beweging staakte echter haar activiteiten toen zij in 1942 gedwongen werd

zich bij de Kultuurkamer aan te sluiten. Na de bezetting is er geen schot meer gekomen in de Brabantia Nostra-activiteiten. Door de versnelde modernisering van de regio verwerd de ideologie al snel tot een anachronisme. Pogingen van de beweging zich van haar elitaire achtergrond te ontdoen en zich meer op de massa te richten, strandden dan ook spoedig. Feitelijk hield Brabantia Nostra in 1951 op te bestaan. Een paar rudimenten van de beweging wisten hun bestaan nog enkele jaren te rekken.

Van Oudheusden heeft beslist een mooi boek geschreven, waarin hij historisch vakmanschap en een bewonderenswaardig schrijftalent paart aan grote affiniteit met zijn onderwerp. Maar is het daarmee ook een goed boek geworden? Ja en nee. Ja, niet alleen vanwege de zoëven geroemde kwaliteiten, maar ook omdat de auteur er in is geslaagd het bestaande beeld van Brabantia Nostra als

een suspect groepje semi-fascistische, zelfs antisemitische lieden op overtuigende wijze te herzien. Maar ik koester ook een belangrijk bezwaar tegen deze studie. Ik vrees dat het boek te veel lijdt aan krampachtige pogingen het onderzoek boven zijn eigen intrinsieke waarde uit te tillen. Zo merkt Van Oudheusden terecht op dat er nog maar nauwelijks enig generaliserend gedachtengoed over het verschijnsel 'regionalisme' is ontwikkeld. Maar wie in een poging daartoe het Brabantse regionalisme in één adem noemt met het regionalisme (?) van de Baltische republieken en van de Joegoslavische deelrepublieken, holt naar mijn smaak wel wat erg hard voor het empirische onderzoek uit.

Ook anderszins bezwijkt Van Oudheusden onder de hoge verwachtingen die hij van zijn onderzoek koestert. Zo luidt een van zijn belangrijkste vragen of de regionalistische denkbeelden door het grotere publiek gedeeld werden en in welke mate Brabantia Nostra (numeriek een marginaal clubje) aan die ideeën vorm en uitdrukking heeft kunnen geven. Met andere woorden: in hoeverre weerspiegelde Brabantia Nostra de 'Brabantse mentaliteit'? Bijna vierhonderd pagina's later blijft de teleurgestelde lezer met lege handen achter, want de conclusie luidt: *'Het definiëren van de mentaliteit van de Brabanders gedurende een bepaalde periode zou een aparte studie vereisen, waarbij het vinden van criteria en meetinstrumenten direct al problemen op zou leveren'*.

Ik kan deze conclusie van harte onderschrijven, maar dient men zich van dit soort noties niet al bewust te zijn bij het formuleren van de onderzoeksvragen?

Kortom: wie een prettig geschreven boek zoekt over een wat merkwaardige zelfbenoemde Brabantse culturele voorhoede, moet deze studie niet ongelezen laten. Verheldering van de concepten 'regionalisme' en 'mentaliteit' zoekt men er echter tevergeefs. Daarvoor heeft de auteur zich wellicht te veel door zijn onderwerp laten verblinden. Jan Ramakers

NEDERLANDERS

Wilfried Uitterhoeve e.a. (ed.), *De staat van Nederland. Nederland en zijn bewoners. De opmerkelijke feiten en hun samenhang.* (Sun, Nijmegen 1990) 256 blz., f29,50.

Jaar in jaar uit verzamelen instellingen als het CBS, het Sociaal-Cultureel Planbureau en diverse departementen en onderzoeksinstituten kwantitatieve en kwalitatieve gegevens over 1001 onderwerpen uit de Nederlandse

samenleving. Dat zijn meest getallen over zg. harde gegevens, maar ook opinies (mee eens, mee oneens, geen mening) over tal van kwesties. De 'verslagen' waarin die cijfers terechtkomen, zijn veelal onaantrekkelijk en onleesbaar. De brij aan tabellen en statistieken maakt dat soort bronnen zeker voor het onderwijs doorgaans niet te verteren.

In dit boek, een uitgave in samenwerking met het Geografisch Instituut van de Rijksuniversiteit Utrecht en het Nijmeegse Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen, is geprobeerd de 'staat van Nederland' op te maken door de kerngegevens op de belangrijkste terreinen voor een breed publiek te beschrijven. Dat doet men door voor zeventien hoofdterreinen een bondig overzicht (15 à 20 bladzijden) te presenteren, voorzien van kerncijfers (tabel, grafiek, kaart), korte illustratieve teksten en een overzichtje van literatuur en bronnen.

Zo krijgt men vlot leesbare maar kernachtige en met pakkende voorbeelden geïllustreerde informatie over meningen en zeden, religie en kerken, bevolking, migranten en minderheden, huwelijk, samenwonen en kinderen, milieu en natuur, stad en land, wonen, economie en bedrijfsleven, werken en werkloosheid, inkomens en uitgaven, vrije tijd en cultuur, onderwijs, kiezers en bestuurders, gezondheid en gezondheidszorg, criminaliteit en rechtsbedrijf.

De informatie betreft meestal de laatste jaren, al wordt herhaaldelijk wat verder teruggekeken: vaak naar de hele jaren tachtig en soms zelfs vanaf de jaren vijftig. De variatie aan informatie is met voorbeelden nauwelijks duidelijk te maken: van het alcoholgebruik in 1986 via de top-tien van de grootste vervuilers in 1984 en 1990 tot de meningen over de rolverdeling tussen man en vrouw in het gezin in 1985. Tenslotte daarom nog maar een voorbeeld uit onze eigen sector. Wist u dat (gecorrigeerd voor inflatie) de uitgaven voor onderwijs in de periode 1982-1989 daalden met 12%, grotendeels als gevolg van loonsverlagingen en dat een scholier in het voortgezet onderwijs in die tijd 10% goedkoper werd, terwijl een leerling in het basisonderwijs ongeveer even duur bleef en een wo-student liefst 27% minder ging kosten?

Dit boek over de staat van Nederland in de jaren tachtig kan u en uw leerlingen nu eens tijd en werk besparen, namelijk als naslagwerk en als bron van les- en scriptiemateriaal voor tal van thema's die voorlopig net te actueel zijn voor de geschiedenis- en staatsinrichting-methoden.

H.J.C. Termeer

kleio

nummer 10/91
pagina's 34 en 35

Het Nederlands Centrum voor Volkscultuur komt uit met een nieuw tijdschrift:

Lucasbolwerk 11, 3512 EH Utrecht
Nederlands Centrum voor Volkscultuur

Alledaagse DINGEN

Tijdschrift over volkscultuur in Nederland

Een tijdschrift over het dagelijks leven in heden en verleden. Over zaken en gebruiken waar iedereen elke dag mee te maken heeft: van koek tot ondergoed en van gebruiken rond de geboorte tot sprookjes vertellen. Bovendien vindt u in ALLEDAAGSE DINGEN een agenda met alle exposities, studiedagen, cursussen, nieuwe boeken en dergelijke op het gebied van volkscultuur.

Abonnement: f 55,-

Losse nummers: f 6,95

Gratis proefexemplaar te verkrijgen

door f 3,- aan postzegels te sturen naar

het Nederlands Centrum voor

Volkscultuur, Lucasbolwerk 11, 3512

EH Utrecht.

KLEIO KRANT

Nieuws van het bestuur

VGN

In het oktobernummer van Kleio werd uitgebreid aandacht besteed aan het nieuwe geschiedenisexamen. Besprekingen over de examens in het algemeen lopen nog.

Er is, mede op initiatief van de VGN, in Omegaverband een Platform opgericht waarin alle vakinhoudelijke lerarenverenigingen zitting hebben; dit Platform fungeert als overlegorgaan met het ministerie. Joke van der Leeuw en Hélène Budé vertegenwoordigen hierin de VGN en Hélène is tevens bestuurslid van het Platform.

Op 4 oktober is er voor het eerst een uitgebreid overleg geweest met ambtenaren van O & W. Ook CEVO, CITO en de Inspectie waren aanwezig. Men boog zich over plannen om de landelijke examens te stroomlijnen, over de opstelling van syllabi, in plaats van de huidige stofomschrijvingen, terwijl ook kwaliteitsbewaking en de problematiek rond de 2e correctie deel uitmaakten van de besprekingen.

Een congres en een lustrumviering

Op de laatste twee vergaderingen van het bestuur zijn uitgebreide plannen gemaakt voor twee congressen. In November 1992, zal, op verzoek van de OAC, een meerdaagse conferentie voor beginnende docenten worden gehouden met ruime aandacht voor de ontwikkelingen binnen de basisvorming. Het begrip "beginnend" moet dan ook niet al te strak worden genomen.

En dan het 7e lustrum van "onze" VGN in 1993! Als tijdstip om dit te vieren denken we aan maart 1993. Ook om dit lustrum te vieren wordt er gedacht aan een congres. Onder de naam "Grenzen (ver)leggen" zullen de ontwikkelingen in Europa sedert 1815 bekeken worden vanuit wetenschappelijk- en didactisch perspectief. De viering van het lustrum moet een internationaal aspect krijgen waarbij ook collega's uit Oost-Europa zullen worden uitgenodigd.

Bij het ministerie van O & W is een verzoek ingediend om subsidie in het kader van de internationalisering van het onderwijs in het algemeen en met het oog op de noodzakelijke vernieuwing van het geschiedenisonderwijs in Oost-Europa.

De 2e Fase

Nu de basisvorming bijna "rond" lijkt, wordt de problematiek van de 2e fase aktueel en intensiveren we onze lobby-activiteiten bij het ministerie, de politieke partijen en andere geledingen. Onze oproep om reacties uit de diverse commissies t.a.v. de onderwerpen, die in zo'n verplichte 2e fase aan bod moeten komen, heeft al tot resultaten geleid en uit de diverse adviezen zal binnenkort een bestuursstuk worden samengesteld. De intercommissie, waarin VGN en NHG samenwerken, is bij dit alles zeer actief; op 17 december heeft prof. J.C.H. Blom, voorzitter van de intercommissie, een gesprek met staatssecretaris Wallage over de 2e fase en de rol daarin van het geschiedenisonderwijs gehad.

Overige activiteiten

Nog even terugkomend op lopende examenaangelegenheden: er komt een Reader voor het examenonderwerp 'Nederland na 1945' in 1993. Voor het andere onderwerp, Europa, is de *Leidraad* er al. Ook is nu de commissie voor stofomschrijving over het CE-onderwerp 1994 'Duitsland' samengesteld.

We schreven een brief aan staatssecretaris Wallage met het verzoek meer formatie-eenheden ter beschikking te stellen voor docenten, die bepaalde taken verrichten, ten gunste van het geschiedenisonderwijs, buiten het lesgeven om.

In de portefeuilleverdeling binnen het bestuur zijn enkele kleine veranderingen gekomen. Op 21 oktober zetten de heren Bogaerts en Bosch tijdens een bestuursvergadering hun plannen uiteen voor milieu-educatie in het kader van geschiedenisonderwijs. Contactpersoon vanuit het bestuur voor verder overleg zal Tineke Perdeck zijn. Schakel tussen bestuur en de commissie Havo/Vwo zal voortaan Jet van Herwaarden zijn.

Wat onze activiteiten naar buiten

betreft - onze PR zagezegd - : Hélène Budé was aanwezig bij de opening van Archeon in Alphen aan de Rijn; een groot archeologisch park zal daar - dankzij overvloedige sponsoring - in de komende jaren verrijzen. Frits Kat bezocht Mauthausen op uitnodiging van de gelijknamige Stichting en was in Ankara in het kader van de Raad van Europa, om inzicht te krijgen in het Turkse onderwijs.

Ikzelf woonde, eveneens op uitnodiging van de Raad van Europa, begin november een conferentie in Donaueschingen bij, waarover elders in de Kleiokrante meer.

Tineke Perdeck-Schimmel

Verslag Studiedag "Europa in het Onderwijs"

Op 15 november werd er door het voorlichtingsbureau van het Europees Parlement een studiedag "Europa in het Onderwijs" georganiseerd voor docenten geschiedenis en staatsinrichting, omdat "Europa" twee jaar een verplicht onderwerp zal zijn bij het eindexamen geschiedenis en staatsinrichting. Het initiatief tot deze dag ging uit van de VGN.

De opkomst was massaal, ruim 500 docenten waren aanwezig in een aanvankelijk zeer koude Ridderzaal. De inleiders waren allen lid van het Europees Parlement en gaven blijk van grote deskundigheid, al wist de een wat meer te hoeden dan de ander. Ook de zo gewenste kritische noot ontbrak niet.

's Middags vond er een zeer geanimeerde forumdiscussie plaats waarbij de aanwezige leraren het forum bestookten met een kruisvuur van vragen.

Terecht bedankte de voorzitter van de VGN de organisatoren. In haar toespraakje wees zij erop dat docenten duidelijk bereid zijn tot na- en bijscholing, zeker als de voorwaarden zo goed zijn als op deze dag: aan deelname waren geen kosten verbonden en de verzorging van de inwendige mens was meer dan voortreffelijk. Bovendien vond de studiedag in les-tijd plaats.

Tot slot maakte zij van de gelegenheid gebruik om aan de inleiders de nota *Zonder geschiedenis geen toekomst* te overhandigen, het pleidooi van VGN en NHG om geschiedenis en staatsinrichting als verplicht vak op te nemen in de doorstroomprofielen van de tweede fase.

Hélène Budé-Janssens

TE KOOP

De geschiedenis van de Europese integratie Reader behorend bij het de eindexamenonderwerp 'Europa'

De geschiedenis van Europese integratie van 1945-1990, zal in 1992 onderdeel uitmaken van het CSE geschiedenis voor LBO, MAVO, HAVO en VWO.

De commissie die de stofomschrijving heeft gemaakt, heeft een leidraad samengesteld over de stof. Deze geeft een overzicht van de Europese integratie, gaat verder in op een aantal onderwerpen, bevat bronnenmateriaal en geeft een aantal mogelijkheden voor de verwerking in de klas. Het is een gezamenlijke uitgave van het Europees Platform, de VGN en de Hogeschool Gelderland.

Prijs f 35,-; f 32,50 voor VGN-leden; f 26,50 voor CEVNO/Platformleden (excl. verzendkosten). Bestellen bij het CEVNO, Nassauplein 8, 1815 GM Alkmaar. Tel. 072-118502.

OPROEPEN

Examenonderwerpen voor 1995

Voor het CSE geschiedenis en staatsinrichting 1995 is er behoefte aan een onderwerp uit de geschiedenis van Nederland en/of voormalige koloniën, dan wel uit de Staatsinrichting.

Voor de criteria waaraan een onderwerp moet voldoen verwijs ik naar de gele eindexamenbijlage - met name blz. 11 en 12 - van KLEIO 8 van oktober 1991.

In verband met ontwikkelingen bij het ministerie van O & W, CEVO en CITO t.a.v. het centrale examen wordt u verzocht een voorstel voor een onderwerp, getypt op 1 kantje A4 voor 1 januari 1992 te zenden naar onderstaand adres:

Mw. H. Budé-Janssens
Patrijslaan 12a
2261 ED Leidschendam
tel. 070 - 32 77 923

Uw declaratie a.u.b.

Willen de leden van commissies en afdelingen, die nog geld tegoed hebben van de VGN hun declaratie onmiddellijk indienen!

Voor 1 januari moet deze binnen zijn bij de penningmeester van de VGN:
J. Schopman
Jozef Israëlsstraat 58
6521 MZ Nijmegen

Europees Seminar in Donaueschingen

Onder de titel "Neue Zugänge zum geschichtsunterricht an der höhere Schule" werd van 4-9 november aan de Staatliche Akademie für Lehrerfortbildung in Donaueschingen het 54e Europese Seminar für Erzieher gehouden. Organisator was de Raad voor Europa en voor de VGN was ik daar aanwezig, samen met Jan de Valk, vakdidacticus en docent uit Soest.

De voertaal was Duits: er waren geen Italiaanse en Spaanse deelnemers, slechts 1 Fransman, maar verder waren er heel veel nationaliteiten vertegenwoordigd. Uiteraard veel Duitsers, ook enkelen uit de voormalige DDR en verder docenten uit Polen, Hongarije, Tsjechoslowakije, Cyprus, IJsland en Scandinavië. Zo'n veertig in totaal.

Onze Duitse zustervereniging, het Verband der Geschichtslehrers Deutschlands, leidde het seminar.

De aanwezigheid van een aantal docenten uit de Oost-Europese landen verleende een speciaal karakter aan de conferentie. Er werd besloten hun problematiek van na "de Wende" niet alleen in een werkgroep te bespreken maar ook in groter verband. We hebben er intussen in Nederland ook al veel over gehoord en gelezen: het geschiedenisboek dat

doorgaans gebruikt werd moet drastisch herzien of liever geheel herschreven worden.

Hoe moet het nieuwe geschiedenisonderwijs eruit gaan zien?

Juist om hieraan gestalte te geven waren velen uit de voormalige Oostbloklanden naar Donaueschingen gekomen. Overleg en discussie met Europese collega's vonden zij van groot belang.

Een ander hoofdthema van het Seminar was de vraag naar de noodzaak van een Europees geschiedenisboek.

Er is een nieuw boek in de maak bij de (grote) uitgevers, geschreven door auteurs uit diverse landen. De opzet is chronologisch en het zal ook in Nederland verschijnen. Een van de medewerkers lichtte het geheel toe. Of nu dit Nieuwe Europese Geschiedenisboek dé oplossing is voor de voormalige Oostblokkers? In de werkgroep die dit thema behandelde werd er stevig over gediscussieerd.

Ikzelf was ingedeeld in de werkgroep over Jeugd en Europees geschiedenisonderwijs. Hoe maken we "onze" jeugd warm voor dit onderwerp? Het was een zeer internationaal gezelschap dat desondanks op goed niveau over allerlei aspecten van de Europese geschiedenis moeiteloos met elkaar van gedachte wisselde. Dat in Nederland de Europese integratie al eindexamenonderwerp is en dat er daartoe zelfs een *Leidraad* is verschenen, dat er ook school-TV over dit onderwerp komt viel in

De Didaktiek- en activiteitencommissie organiseert in het jaar van Columbus

een 9-daagse vlieg/busreis door Andalusië (Spanje) gedurende de Paasvakantie (zaterdag 11 t/m 19 april 1992)

Bijna 800 jaar was Granada een Moorse stad, nu 500 jaar geleden werd ze Spaans. Het Katholieke koningspaar gaf in 1492 Columbus het groene licht om zijn tocht naar de Nieuwe Wereld te beginnen. Het zou een nieuw tijdperk inluiden.

Komend voorjaar organiseert de VGN in samenwerking met de bekende en gerenommeerde touroperator OAD/Educareis te Holten een bijzondere culturele reis met overnachtingen in Torremolinos (Costa del Sol), Ronda, Puerto Santa Maria, Sevilla, Cordoba, en Granada.

Bijzonderheden

- heen- en terugreis naar Malaga per KLM;
- verblijf in 3-sterren hotels op basis van halfpension op tweepersoonskamers met bad/douche en toilet;
- een exclusief cultureel programma, excursies en alle entrees zijn inbegrepen;
- een luxe touringcar met airconditioning staat voor gebruik klaar;
- assistentie van plaatselijke gidsen te Ronda, Sevilla, Cordoba en Granada;
- kennismakings- en informatiedag op 21 maart te Utrecht.

Prijs voor VGN-leden f 1995,- ; f 2095 voor introductés.
Nadere informatie bij Johan Raven (05109 - 4050) of Jan Baalbergen (02946-3207).

U kunt u aanmelden bij:
Johan Raven, Kinkhoorn 8, 9051 MJ Stiens

Voor 15 januari moet het inschrijfgeld van f 250,- zijn overgemaakt op girorekening 128701 tnv Penningmeester VGN te Den Haag.

goede aarde. Interessant vond men ook wat Jan de Valk, in zijn "Arbeitsgruppe", vertelde over de samenwerking tussen de Hogeschool Holland en de Paedagogische Hochschule in Dresden.

Aanbevelingen

Met een aantal aanbevelingen sloot Frau Traute Petersen, de Duitse voorzitter, de conferentie af. Ze zullen worden voorgelegd aan die politici, die verantwoordelijk zijn voor onderwijs en opvoeding in Europa. Eén van de belangrijkste lijkt me de oproep om de positie van het geschiedenisonderwijs te versterken en om te komen tot een internationaal samengestelde werkgroep om de tijdens het seminar besproken projecten en aanzetten verder uit te werken en hopelijk te realiseren.

Een uitgebreid verslag van het geheel zal - zoals gebruikelijk - worden gepubliceerd door de Raad van Europa in Straatsburg. Al met al een nuttige en aangename week daar in het Zwarte Woud.

Tineke Perdeck-Schimmel

Frans Halsmuseum

Museumzaterdag voor docenten, 22 februari

Op een 'museumzaterdag' komt een thema aan de orde dat u kunt bekijken in het museum en behandelen in de klas.

Deze eerste keer komt een thema uit de vrouwengeschiedenis aan bod. De geschiedenis van vrouwen mag dan nog wel grotendeels ongeschreven zijn, te zien in de geschiedenis zijn vrouwen wel! Bijvoorbeeld in het Frans Halsmuseum. Er wordt ingegaan op beeldtradities, allegorie, genre en personificatie; aandacht wordt besteed aan bijbelse vrouwen, vrouwen uit de klassieke mythologie, vrouwen aan het werk, vrouwen in de kunst en aan Kenau, een 16e eeuwse zakenvrouw uit Haarlem.

Programma

11.15 u. ontvangst met koffie
11.30 u. inleiding met dia's door Antoinette Visser (historica) over de (beeld)geschiedenis van de vrouw in de Europese Cultuur
12.30 u. lunch
13.30 u. rondleiding door Neeltje Kohler (kunsthistorica): vrouwen in het Frans Halsmuseum
14.30 u. nabespreking en informatie

Portret van een onbekende vrouw door Judith Leyster (1635).

over onderwijsprojecten van het museum en de stad Haarlem
15.00 u. afronding en thee

Koffie, thee, entree tot museum en informatiemateriaal zijn gratis. De lunch is voor eigen rekening tegen gereduceerde prijs. Tegen kopieerkosten kan een syllabus worden aangeschaft.

Aanmelding

Schriftelijk onder vermelding van naam, adres en school bij:
Educatieve Afdeling
Frans Halsmuseum,
Postbus 3365
2001 DJ Haarlem

De volgende museumzaterdag voor docenten is op 11 april. Onderwerp is dan: huwelijk en liefde.

Kleio en de markt 2

Voor de tweede keer organiseerde de Commissie Volwassenen Educatie van de VGN een seminar, vooral gericht op docenten in het Volwassenenonderwijs - maar niet

alleen voor hen, zoals uit de deelname bleek. Net als vorige keer werd 'Kleio en de Markt' gehouden in de Scholengemeenschap De Amersfoortse berg, prachtig gelegen in een bosrijke omgeving en centraal in het land. Door sponsoring, oa van het SLO, konden de deelnamekosten laag blijven.

Het was de bedoeling dat de heer Eddy van Vliet van het SLO inhoudelijk in zou gaan op modulair werken zowel binnen als buiten het contractonderwijs op het gebied van geschiedenis. Helaas werd hij op het allerlaatste moment ziek en moest zijn onderdeel overgenomen worden. Een van de organisatoren van het seminar: Marko Otten slaagde er in een boeiende inleiding te houden over dezelfde materie en over curriculum planning. Uit de, na afloop van het seminar, gehouden evaluatie bleek dat men graag meer informatie wil over modulering. Hoge ogen gooide ook de lezing van de heer Albada Jelgersma, deskundi-

ge op het gebied van onderwijsmarketing en cursusplanning. Hij hield een zakelijk betoog. Het zijn deze, voor vele geschiedenisdocenten nog wat ongewone aspecten, die zeker een belangrijker rol zullen gaan spelen in het gehele Voortgezet Onderwijs. Naast het reguliere onderwijs zullen scholen contractactiviteiten gaan ontwikkelen op een veel grotere schaal dan nu al het geval is. Denk maar aan de druk adverterende HBO's! Leren hoe men dergelijke activiteiten het beste kan aanpakken, hoe het werkt in de praktijk was één van de voornaamste doeleinden op deze 26e oktober.

Om bepaalde onderdelen in kleine kring eens wat meer uit te diepen werd er volop gelegenheid geboden workshops bij te wonen. Het populairst waren de workshops over Presentatie-technieken en PR. Reiscursuscombinaties en Doelgroepen: kiezen en bereiken. Hier kon men ook ingaan op de praktijk.

Een forum o.l.v. de VGN-voorzitter Joke v.d. Leeuw, met stellingen als: de marktwaarde van geschiedenis is niet meetbaar, geschiedenis moet in het ziekenfondspakket én: het is toch treurig dat je je vak zo moet verkopen, leidde tot flinke discussie onder de forumleden van diverse pluimage.

Bij een dergelijk PR gericht seminar is de aankleding, verzorging en presentatie natuurlijk van groot belang en dat was dan ook allemaal prima in orde: mooie groene mappen met opdruk, gevuld met veel informatie over de sprekers en hun onderwerpen, na afloop sheets over de gehouden lezingen en evaluatieformulieren, die ter plekke konden worden ingevuld.

Uit de evaluatie bleek dat men zulke bijeenkomsten als zinvol ervaart: er is behoefte aan veel informatie op dit nieuwe terrein.

Volgende keer kan er wellicht gemikt worden op een wat ruimere groep dan alleen geschiedenisdocenten - aardrijkskunde bv? - want ook collega's van andere vakken zullen met de markt geconfronteerd worden.

15 jaar Vrouwen-geschiedenis

Verslag van de Themadag

Op 16 november vierde de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis haar derde lustrum in Amsterdam. De voorzitter Josine Spits opende de afgeladen bijeenkomst en keek in haar toespraak zowel in het verleden

als naar de toekomst van de vereniging.

Daarna was het de taak van Maria Grever om Mw. Ginjaar-Maas het erelidmaatschap aan te bieden voor haar grote rol in de tot stand koming van het eindexamenonderwerp vrouwengeschiedenis. Tijdens haar dankwoord ging Mw. Ginjaar-Maas in op het belang van geschiedenis in het algemeen ('...een van de meest wezenlijke vakken in het VO omdat men de maatschappij van vandaag alleen kan verklaren uit het verleden') en van vrouwengeschiedenis in het bijzonder. Het onderwijs moet héle informatie verstrekken en niet de helft van de mensheid vergeten. Over haar strijd om het onderwerp daadwerkelijk ingevoerd te krijgen vertelde zij een aardige anecdote. Minister Deetman was er fel tegen. Zijn dochter zou zeker geschiedenis in haar eindexamenpakket gekozen hebben, maar door die malleigheid van vrouwengeschiedenis koos zij het 'natuurlijk' niet. Mw. Ginjaar had toen gezegd dat die dochter dat natuurlijk zelf moest weten, maar dat zij zichzelf daarmee tekort zou doen.

Daarna volgden twee lezingen. Dr Selma Leydesdorff gaf een, deels persoonlijk, verslag van 15 jaar vrouwengeschiedenis. Drs Karin Jusek hield een bijzonder boeiende lezing over 'zedelijke en onzedelijke dames in Wenen rond 1900'. Tijdens de discussie hierover hield Helen Kamperveen de aanwezigen een zeer geestige spiegel voor over verschillende aspecten van de bijeenkomst en de Nederlandse samenleving.

De jubileumbundel *In haar verleden ingewijd. De ontwikkeling van vrouwengeschiedenis in Nederland* werd aangeboden aan de journaliste Bernadette de Wit. Zij ging nog eens in op het verschijnsel vrouwengeschiedenis en schroomde niet om op in haar ogen te weinig radicale tenen te gaan staan.

Een uiterst geslaagde en op verschillende manieren onderhoudende middag.

Joke van der Leeuw-Roord

Vereniging voor de geschiedenis van de twintigste eeuw

Onlangs is een vereniging opgericht die zich de bevordering ten doel stelt van de beoefening van de nieuwste geschiedenis in Nederland. Na een eerste 'Contemporanistendag' in Groningen (1988) zijn er door de vereniging twee congressen georganiseerd: 'Een eeuw confessionele politiek in Nederland' en 'Politieke cultuur, nationale identiteit en democratie in Duitsland, 1871-1990'. Inmiddels zijn congressen in voorbereiding over 'De invloed van de Amerikaanse (massa-)cultuur op Europa', dat gehouden zal worden in juni 1992 en over de koloniale geschiedenis van Nederland (zomer 1993).

Deze vereniging is opgericht door universitaire medewerkers, maar stelt samenwerking met geschiedensleren zeer op prijs. Als u rechtstreeks op de hoogte gehouden wenst te worden van de plannen en activiteiten, meld u zich dan aan als lid. U krijgt dan ook korting op onze publicaties. De contributie bedraagt f 25,-.

Het secretariaat van de vereniging is gevestigd: Instituut voor Geschiedenis, Prof. dr. D.F.J. Bosscher, Oude Kijk in 't Jatstraat 26, postbus 716, 9700 AS Groningen.

Toekomst en het Verleden

De Stichting Historici in Toekomstperspectief hield 17 oktober 1991 een landelijk congres over het beroepsperspectief voor historici. Meer dan 400 studenten en afgestudeerden in de geschiedenis, 4 sprekers en 20 workshopleiders ondernamen op die dag in het stormachtige herfstweer de tocht naar Groningen voor een brede, goed georganiseerde informatie-overdracht.

In het ochtendprogramma inspireerden 4 sprekers hun gehoor tot een zelfbewuste actieve opstelling van de historicus in de maatschappij: laat zien wat je waard bent, dat is niet gering!

Prof. H. Baudet, emeritus hoogleraar aan de RU Groningen en nu werkzaam aan de TU Delft, wees op hetgeen de historicus meebrengt in het

bedrijfsleven: generalistisch denken, de historicus is 'specialist in alles'. Hij heeft zicht op veranderingsprocessen, op cultuurprocessen. En tot slot een 'common sense, wich is more than knowledge', zoals Kipling zei. Dit alles rechtvaardigt het zelfvertrouwen, waarmee de historicus de markt moet opgaan.

Henk J. Hofland, columnist van NRC Handelsblad, noemde het besef van continuïteit, dat de historicus heeft, noodzakelijk om een nieuwsfeit te analyseren. Een krant, gemaakt 'in het licht van gisteren met het oog op morgen' vraagt om een speculatief antwoord op de vraag 'waar gaat het heen?' Als iemand al in staat is zo'n antwoord te formuleren, kan een historicus dat nog het beste. Hij moet wel helder schrijven (veel oefenen). Drs. A.J. Evenhuis, ex-staatssecretaris Economische Zaken, betoogde dat een politicus door kennis van de geschiedenis weet heeft van de politieke geladenheid van een onderwerp. Hij herinnerde zijn gehoor aan de schoolstrijd. Bij de reactie van de Kamer op voorstellen tot herziening van het onderwijs (van Van Kemenade tot Wallage) spreekt de historicus een duchtig woordje mee. Overigens leek het soms bij zijn verdediging van de VVD-politiek of hij zich in de verkeerde vergadering bevond.

De heer J.M. Deacon M.B.A., marketing manager bij Stegeman BV, was zelf een levendig voorbeeld van de brede inzetbaarheid van de historicus in het bedrijfsleven. Hij gaf de meest praktische adviezen. Hij noemde een aantal overeenkomsten tussen het historisch bedrijf en het bedrijfsleven. Bij beide is sprake van impressionistisch en generalistisch taalgebruik, moet je je intuïtie durven gebruiken, spelen 'causation' en 'counterfactual analysis' een rol. Je moet je in een ander verplaatsen (of het nu een persoon in het verleden is of een consument van nu) en je moet voorspellingen doen. Een marketing proces doorloopt dezelfde stadia als

een historisch onderzoek. Zowel bij het historisch bedrijf als in het bedrijfsleven moet men kunnen omgaan met een 'gestructureerde chaos'. Zijn met humor gebrachte aanmoediging zich in de economische sector een plaats te veroveren ('historici brengen er de broodnodige verdieping'), besloot hij met de in deze context logische tip: 'Verkoop jezelf wanneer je solliciteert', referend aan een uitspraak van Adam Smith: "False modesty is a betrayal of the truth".

Na de lunch werd een twintigtal workshops gehouden rondom de volgende onderwerpen: historici in het bedrijfsleven, historici bij de overheid, historici in de journalistiek, historici in de klassieke sector (archief, museum en onderwijs) en diversen als de arbeidsmarkt en solliciteren. Uit dit ruime aanbod kon men twee workshops kiezen. Hier vond een levendige gedachtenwisseling plaats tussen congresgangers en mensen uit de praktijk: De doelstelling van het congres, verruiming van de arbeidsmarkt voor historici, leek hiermee dichterbij gebracht te zijn.

Ineke E.M. Veldhuis-Meester

Verzetsmuseum Amsterdam

Carel Blazer
Opgedoken foto's uit de Spaanse Burgeroorlog
19 november 1991 - 9 februari 1992

In 1937 maakte Carel Blazer (1911-1979) als enige Nederlandse fotograaf een reportage over de Spaanse Burgeroorlog. Vanwege zijn verzetsactiviteiten in de Tweede Wereldoorlog verstopte hij deze collectie

onder de dakpannen van zijn huis en sindsdien waren de foto's spoorloos. Pas enkele jaren geleden zijn deze 'ondergedoken' foto's teruggevonden en het Verzetmuseum in Amsterdam heeft de eer om als eerste de integrale serie te kunnen exposeren. De foto's laten o.a. gevechtshandelingen aan het front zien, bombardementen op de steden Valencia en Madrid, straatbeelden en kampen.

Verzetmuseum
Lekstraat 63
1079 EM Amsterdam

Boekenaanbod

Eind november verscheen deel III. Band A uit de serie *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945*, getiteld *Het kabinet - Drees - Van Schaik 1948-1951, Liberalisatie en sociale ordening* (P.F. Maas ed.). Het boek beschrijft ondermeer het belasting- en begrotingsbeleid, het loon- en prijsbeleid, het industrialisatiebeleid, de pbo en het nieuwe landbouwbeleid. Het geheel is aangekleed met portretten van ministers, staatssecretarissen en kamerleden.

Voor leden van de VGN zijn deel III. Band A en de eerder verschenen delen voor een kortingsprijs verkrijgbaar:

P.F. Maas (ed.), *Het kabinet - Drees - Van Schaik (1948-1951)*, Band A, 871 blz. van f82,50 voor f75,-.

F.J.F.M. Duynstee, J. Bosmans, *Het kabinet - Schermerhorn - Drees (1945-1946)*, 756 blz. van f104,- voor f30,-.

M.D. Bogaarts, *Het kabinet - Beel (1946-1948)*, Band A, B, C, 2303 blz. van f175,- voor f105,-.

De hele serie kost f195,-.

Alle prijzen zijn exclusief verzendkosten.

Inlichtingen bij dr.J.M.M.J. Clerx, tel. 080-612463/612793.

Bestellen door naam, adres en gewenst boek(en) op te geven aan het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis (Mw. R.R. de Valk), Postbus 9049, 6500 KK Nijmegen.

Haags Historisch Museum

Haagse Stadsgezichten 1550 - 1800

Van 23 november 1991 t/m 23 februari 1992 wordt een tentoonstelling gehouden van topografische schilderijen en tekeningen van Den Haag en omgeving, waarin de ontwikkeling van het stadsgezicht als genre centraal staat.

Voor het eerst worden alle topografische schilderijen uit de periode 1550-1800, die tot de collectie van het Haags Historisch Museum behoren, getoond. Daaronder bevindt zich bijvoorbeeld het spectaculaire, bijna vijf meter brede, 'Gezicht op Den Haag' van Jan van Goyen. Deze 62 schilderijen zijn met 90 schilderijen en tekeningen uit binnen- en buitenlandse particuliere en openbare collecties aangevuld. Niet alleen de ontwikkeling van het topografisch genre wordt op de tentoonstelling duidelijk gemaakt - van de 16de eeuwse voorlopers in vogelvluchtperspectief tot en met de intieme kabinetstukjes uit de 18de eeuw - maar ook hoe het stadsbeeld van Den Haag in die eeuwen veranderde.

Haags Historisch Museum
Korte Vijverberg 7
2513 AB Den Haag
Tel. 070 - 3646940

Ingezonden brief

BAVO en geschiedenis; een Pyrrhusoverwinning?

Nu de invoering van de BAVO op menige school dichterbij komt en we ons gaan afvragen hoe die precies moet worden ingevuld, zal bij menigeen een gevoel van opluchting heersen. In vergelijking met aardrijkskunde zijn we er in de voorlopige adviestabel van het ministerie met vijf uren in drie jaar niet zo slecht afgekomen. Op onze scholen kunnen we misschien nog wel een uurtje uit de vrije ruimte peuteren en dan kunnen we toch dik tevreden zijn.

Maar laten we niet vergeten dat we in de slag om de BAVO een geduchte concurrent hebben gehad in het schoolvak maatschappijleer. De algemene doelstellingen van ons vak geven ons een bestaansverhelderende taak. Misschien is dat voor sommigen van ons een verschrikkelijk modernisme. Toch haalden we daar-

om, mede dankzij de eerste voorzitter van de groep die tot taak had de eindtermen op te stellen - prof. Manning - de extra uurtjes voor staatsinrichting binnen.

Het gevaar was geweken, het tij was gekeerd; maatschappijleer werd voor de politieke vorming niet binnen de BAVO gehaald, maar werd een vak voor de bovenbouw.

Dit voorjaar verschenen medio april in de landelijke pers berichten over de herstructurering van de eindexamenpakketten van middelbare scholieren. Om de aansluiting op hoge(re) scholen en universiteiten te waarborgen moet een leerling die in 1995 examen doet, kiezen uit vier profielen. Te weten:

- * natuur en techniek
- * natuur en gezondheidszorg
- * economie en maatschappij
- * cultuur en maatschappij

Verplicht voor alle leerlingen worden de vakken Nederlands, maatschappijleer, lichamelijke opvoeding, wiskunde en informatieverwerking. Daarnaast kent elk profiel eigen verplichte vakken en worden in de vrije ruimte alle andere vakken aangeboden.

De lezer van dit blad zal zich afvragen waar geschiedenis en staatsinrichting in dit rijtje passen. Welnu, wij passen alleen in het cultuur- en maatschappijprofiel en voor sommige leerlingen op eigen initiatief wellicht in het deeltje vrije ruimte.

Wat dreigt er nu te gebeuren?

We hebben doordat we de staatsinrichting in de BAVO verzorgen, uren in de onderbouw. In de bovenbouw dreigen we echter een exoticum te worden. U allen kent de neiging van leerlingen en hun ouders examenpakketten samen te stellen met een royale knipoog naar de toekomstige harde maatschappij. - En geef ze eens ongelijk. - Dus, veel exacte vakken en economie; zoiets moet je ook gaan studeren en daarmee valt straks brood te verdienen.

Wil een geëngageerde leerling of ouder nog wat aan maatschappelijke oriëntatie doen, dan komt geschiedenis als eindexamenvak om de hoek kijken.

Blijft dat wel zo? Zullen diezelfde leerling en zijn ouders straks niet oordelen dat er toch al een breed oriënterend vak in het eindexamenpakket zit: maatschappijleer?

Dat vak is zeker nuttig voor leerlingen van AVO en VWO die later middelbare en leidinggevende posities in de samenleving gaan innemen. Maar is het ook in staat hen voldoende voor te bereiden op de wereld zoals die eruit ziet en steeds verandert? Ofwel, kun je de huidige

complexe maatschappij goed begrijpen en duiden zonder een royale dosis historische kennis?

De afgelopen tijd heb ik weleens gehoord dat ons vak in de BAVO heel wat meer uren gekregen zou hebben als de Muur in Berlijn maar wat eerder was gevallen. Het lijkt mij echter flauw om gevoelens van teleurstelling over de BAVO af te schuiven op betonrot in Duitsland.

Maar wat wezenlijker is: ontwikkelingen in Europa, het echee (tot nu toe) van het Nederlands voorzitterschap van de EG en de wereldpolitieke veranderingen zijn niet te plaatsen zonder een historisch kader. De rampen die Joegoslavië nu overvallen zijn begrijpelijk en verklaarbaar vanuit de 19e en 20e eeuwse ontwikkelingen in die regio. Hetzelfde geldt voor de desintegratie van de Sovjetunie en ga zo maar door.

Bekijk en analyseer eens een tijdlang de politieke columns van topjournalisten in gerenommeerde kranten: het heden ligt in het verleden besloten.

Deze feiten zouden wij, historici, moeten gebruiken om meer plaats te krijgen in het nieuwe bovenbouwprogramma voor Havo en Vwo. Bij deze wil ik dan ook de VGN dringend oproepen alle kanalen te gebruiken om bovenstaand doel te bereiken. Om de Pyrrhusoverwinning met betrekking tot de BAVO te compenseren met een nieuw succes voor de historische wereld en ook voor toekomstige wereldburgers die onze scholen afluisteren.

G. Ruesen,
Raalte

OPROEP CITO

Het Cito is in 1988 begonnen met activiteiten ten behoeve van de toetsing in de Basisvorming. Tot in 1989 lag het accent voornamelijk op participatie in de Ontwikkelingsgroep Eindtermen Geschiedenis en Staatsinrichting. Na het verschijnen van de adviezen van de ontwikkelingsgroepen in 1989 werd gestart met voorbereidende werkzaamheden voor de constructie van landelijke afsluitingstoetsen voor de Basisvorming. Hoewel de parlementaire besluitvorming over afsluitende toetsing ten behoeve van de basisvorming nog niet is afgerond bereidt het Cito zich voor op uitbreiding van de werkzaamheden ten behoeve van de basisvorming.

Daarom wil het Cito nu al in contact komen met docenten (IBO/LBO/AVO/VWO) die in de toekomst mee zouden willen werken aan de constructie van toetsen voor geschiedenis en staatsinrichting in de eerste fase van het voortgezet onderwijs. De honorering van deze werkzaamheden zal op contractbasis geschieden. Gedacht wordt aan een beschikbaarheid van 3 uur per week in de loop van het komend kalenderjaar.

Wij zoeken contact met docenten die:

- leservaring hebben in de eerste fase van het voortgezet onderwijs
- op de hoogte zijn van de kerndoelen voor de basisvorming
- met name belangstelling hebben voor de ontwikkeling van het domein historische benaderingswijzen en vaardigheden
- ervaring en belangstelling hebben in het construeren van toetsen en het de leerlingen in de les methodisch leren omgaan met bronmateriaal.

Geïnteresseerden kunnen hun belangstelling schriftelijk kenbaar maken door een curriculum vitae, vergezeld van een korte motivatie, voor 20 januari in te sturen naar:

CITO, afd. BVO (Beginfase Voortgezet Onderwijs)
t.a.v. Kees Bogaerts
Postbus 1034
6801 MG Arnhem.

NASCHOLING

De Regionale Commissie Nascholing Geschiedenis en Staatsinrichting voor Noord-Nederland (waarin participeren de afdeling Geschiedenis van de RU Groningen, de opleiding Geschiedenis van de Noordelijke Hogeschool Leeuwarden) en de VGN bieden een nascholingscursus aan die verband houdt met het examenonderwerp 'Nederland in het interbellum 1917-1940: de verhouding staat en maatschappij'. De cursus, drie avonden in januari 1992, wordt bij voldoende belangstelling in Groningen én Leeuwarden gehouden. De laatste avond is voor *alle deelnemers* in Groningen.

Programma

Avond I

Mw.drs. H.M.F. Krips-van der Laan, 'De Landbouwcrisispolitiek in het interbellum aan de hand van de affaire Deterding';
Prof.dr. J.W.Drukker, 'Overheid en economie in het interbellum'.

Avond II

Dr. J.J. Huizinga, 'De liberalen in het interbellum';
Drs. H.J. Wedman, 'De socialisten in het interbellum'.

Avond III

Dr. F. van Vree, 'De schrijvende pers in het interbellum';
Dr. H.B.M. Wijffjes, 'De radio in het interbellum'.

Tijd: 19.00 tot 22.00 uur.

Data: Leeuwarden 14 en 21 januari, Groningen 16 en 23 januari; laatste bijeenkomst voor allen te Groningen 30 januari.

Kosten: f35,-.

Inschrijving: Instituut voor de Lerarenopleiding, Westerhaven 14, 9718 AW Groningen. Code 9192-13 (Nederland in het interbellum). Wilt u aangeven in welke plaats u de cursus wilt volgen, Groningen of Leeuwarden.

BLIJF BIJ OP UW VAKGEBIED

10e LEERMIDDELENDAG
jaarlijkse manifestatie voor docenten
geschiedenis/staatsinrichting en maatschappijleer

VRIJDAG 7 FEBRUARI 1992
DE MEERVAART, OSDORPPLEIN TE AMSTERDAM

10.30 - 16.00 uur
TOEGANG GRATIS

circa tachtig standhouders,
waaronder educatieve uitgeverijen,
instellingen en belangenorganisaties

workshops

kleutercrèche aanwezig

gratis bezoekerspakket

Meer informatie of deelname aan workshops via de uitgebreide programmakrant. Aanvragen via onderstaande bon of telefonisch 071-121841. Tot ziens op 7 februari!

STICHTING
BURGERSCHAPSKUNDE
Nederlands Centrum voor Politieke Vorming

BON

Stuur mij ... ex. van de Programmakrant over de Leermiddelendag op 7 februari 1992

NAAM: _____

ADRES: _____

POSTCODE/PLAATS: _____

Stuur deze bon in een open enveloppe, zonder postzegel, naar:
Stichting Burgerschapskunde, Antwoordnummer 10055,
2300 VB Leiden.

Oproep

Wie voelt ervoor gedurende de Leermiddelendag op vrijdag 7 februari 1992 in de Meervaart in Amsterdam een uur of twee de VGN-kraam te bemannen/-vrouwen? U bent dan tegelijk gratis binnen en kunt ook tijd besteden aan het bezoeken van de uitstallingen van de andere deelnemers. Neem contact op met Tineke Bogaerts, Omloop-West 9, 3402 XM IJsselstein. Tel. 03408-83576!

Transparantenatlas van de wereldgeschiedenis

"Ideaal vind ik dat de atlas zo snel en makkelijk werkt... De prijs is daarbij zeer vriendelijk..."
G.v.d.Vliet
In: G.I.d.K., sept '90

Voor de prijs van één wandkaart beschikt u over 96 historische kaarten:

Wereld	8x
Oudheid	19x
Middeleeuwen	16x
Europa na 1450	23x
Noord-Amerika	6x
Afrika	5x
Midden-Oosten	2x
Oost-Azië	12x
Zuidoost-Azië	8x
Zuid-Amerika	4x

153 kunstwerken, gebruiksvoorwerpen, foto's, reconstructies

Wereld	4x
Oudheid	22x
Middeleeuwen	11x
Europa na 1450	49x
Noord-Amerika	9x
Afrika	11x
Midden-Oosten	15x
Oost-Azië	15x
Zuidoost-Azië	4x
Zuid-Amerika	13x

Beide sets zijn complementair

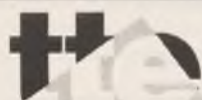
Een compleet kaarten assortiment en een eigen museum in uw vaklokaal!

Bronnenboek van de wereldgeschiedenis

"Een nuttige hulp... een bijzonder waardevol didactisch en historisch instrument". W. Dupon in: *Diglo*, april 1991

TRANSPARENCIES
TO EDUCATE

Leg nu de basis voor uw visueel onderwijs in de jaren 90

Ben al kopie in een gesloten envelop zonder postzegel sturen aan:
TTE Int. Antwoordnummer 1796 7550 WB Hengelo Nederland

☐ GROTE TRANSPARANTENATLAS V/ D WERELDGESCHIEDENIS
"World History" H-TTE, 1990, à f 689,- (BF 12.800)

☐ BRONNENBOEK VAN DE WERELDGESCHIEDENIS
"Treasures of the World" SF-TTE, 1991, à f 689,- (BF 12.800)

☐ Documentatie over beide sets (gratis)

Bestelt u beide sets, dan geldt een korting van f50,- (BF 1.000).

☐ ik betaal direct ☐ ik betaal in twee halfjaarlijkse termijnen

Prijzen zijn incl. B.T.W. en verzendkosten

Naam: Dhr./Mevr. _____

School: _____

Adres: _____

Tel.: _____

School type: _____

Telefonisch bestellen: 074-910795 of per fax: 074-426721

Onder de titel KLEIO-DIDACTICA geeft de VGN leerlingenmateriaal uit.

Deze boekjes zijn overdrukken uit themanummers van KLEIO, die behalve het lessenpakket, achtergrondinformatie, een docentenhandleiding en literatuursuggesties bevatten over het onderwerp.

Nog leverbaar zijn:
voor de bovenbouw
KD 6 Over Leven (sociale geschiedenis 19e/20e eeuw)

KD 11 Het Algemeen Kiesrecht in Prenten
KD 15 Honderd jaar Landbouwgeschiedenis 1880-1980

voor derde klassen
KD 8 Suriname

voor de onderbouw
KD 16 Rare mensen die Indianen, maar wat te denken van die Spanjaarden...? (De ontdekking van de Nieuwe Wereld en de contacten met de Indianen) en binnenkort verschijnt

KD 18 Water en vuil; fris gezelschap. (Milieugeschiedenis)

Dit zijn leerlingenboekjes met stevige kaft, geniet, ca. 40 blz.
Prijs: 1 ex. f5,50, 2 t/m 10 ex. f4,50 per stuk, meer dan 10 stuks f3,50 per ex.; alles inclusief verzendkosten.

Het katern 'Reizen in de zestiende eeuw' (hoofdstuk 3 van de uitverkochte KD 17 'Coornhert') 12 blz. met multoperforatie
Prijs f0,50, excl. verzendkosten.

U kunt bestellen door het goede bedrag over te maken op postrekening 128701 ten name van Penningmeester VGN in Den Haag. Vergeet niet het gewenste nummer en de hoeveelheid op te geven. Voor informatie over leveringstijd en spoedbestellingen kunt u terecht bij de redactie van Kleio: tel. 03408-83576.

kleio

NAAR MALTA, HET LOIREDAL EN KLASSIEK GRIEKENLAND MET DE

interscholair vaksectie -GESCHIEDENIS & STAATSINRICHTING- vereniging ons middelbaar onderwijs

KROKUSVAKANTIE 1992:

De IYS-GS/SI (ver. Ons Middelbaar Onderwijs) organiseert van za. 29 t/m za. 7 mrt. '92 een 8-daagse studiereis naar Malta.

Ook VGN-leden kunnen hierop inschrijven.

REISSOM/WAT OMVAT ZE.

De reissom bedraagt:

f 1270,-

en omvat:
-Air Malta lijnvlucht Amsterdam-Malta v.v.
-Overnachting in het Grosvenor Hotel(3*);
-Halfpension (ontbijt + diner in hotel);
-Exkursies volgens programma o.l.v. Engelstalige gids;
-Entreegelden;
-Diensten van een Nederlands sprekende begeleider(st)er.

PROGRAMMA:

ZA. 29/02-'92.
AMSTERDAM-MALTA.

ZO. 01/03-'92.
MALTA.

Malta-verkenning met o.a. een bezoek aan:
-Wied iz-Zurried met:
* De Blauwe Grot.
-Ghar Dalem met:
* De 'Cave' en zijn fossielen.
-Birzebugia met:
* Grootste mediterrane natuurlijke haven.
-Marsaxlokk met:
* De vismarkt.

MA. 02/03-'92.
MALTA.

Bezoek aan:
-Valletta met:

*Baracca Tuinen;
*Kathedraal van St-John;
*Paleis van de Grootmeester.
*Malta Experience.
-Middag ter vrije besteding.

DI. 03/03-'92.
MALTA.

Bezoek aan:
-Mdina met:
*Middeleeuwse straten en stadsmuren;
*Kathedraal v Mdina;
*Kathedraal Museum.
-Rabat met:
*Romeinse villa;
*Museum voor Romeinse Oudheden;
*Kasteel Verdela;
*Tuinen v Buskett;
*Dingli Cliffs.

WO. 04/03-'92.
MALTA.

Bezoek aan:
-vittoriosa, Senglea en Cospicua met:
*Fortificaties;
*Paleis van de Inquisiteur;
*Grand Harbour.
-Tarxien met:
*Megalitische Tempels van Hal Safien (4000 vC).
-Gozo:
*Hypogeum (2400 vC).
-Middag ter vrije besteding.

DO. 05/03-'92.
MALTA-GOZO-MALTA.

Bezoek aan:
-Gozo met:
*Xewkija Ronde Kerk;
*Gala-panorama;
*Neolithische Ggantija Tempels (4000 vC);
*Citadel van Rabat;
*Visserdorpjes Marsalforn en Xlendi.

VR. 06/03-'92.

MALTA.

Bezoek aan:
-Mosta met:
*Dom van Mosta / St Mariakerk.
-Rabat met:
*Catacomben/grot van St Paulus;
*Catacomben van St-Agatha.
-Afscheidslunch volgens oud-Maltees recept in een landelijke omgeving.
- Middagdeel ter vrije besteding.

NOG NIET BEKEND WANNEER MAAR GEGARANDEERD IS TEVENS:
*BEZOEK MIDDELBARE SCHOOL.
*ONTVANGST MINISTERIE VAN ONDERWIJS OF GEZAGHEBBEND HISTORICUS.

ZA. 07/03-'92.
MALTA-AMSTERDAM.

INSCHRIJVING:

Deze sluit op 15 jan. Aanmelden bij:
N.J. Stam, Kortenaerstr. 5, 5102 BV Dongen. Tel. 01623-20856.

Malta

PAASVAKANTIE 1992:

De IYS-GS/SI (ver. Ons Middelbaar Onderwijs) organiseert van zo. 19 t/m za. 25 april '92 een studiereis van 7 dagen naar het Loiredal.

Ook VGN-leden kunnen hierop inschrijven.

REISSOM/WAT OMVAT ZE.

De reissom bedraagt:

f 870,-

en omvat:
-vervoer per luxe touringcar;
-goede toeristenklasse hotels met bad/douche/toilet op de kamer;
-halfpension (ontbijt/diner in het hotel);
-ekursies volgens bijgaand programma o.l.v. Engelstalige gids;
-entreegelden;

PROGRAMMA:

ZO. 19/04-'92.
EINDHOVEN-TILBURG-BREDA-ANTWERPEN-PARIJS-TOURS.

MA. 20/04-'92.
TOURS-BOURGOS-TOURS.

Bezoek aan:
-Bourges met:
*Paleis v J. Coeur;
*Kathedraal St-Etienne + crypte;
*Stadswandeling.

DI. 21/04-'92.
TOURS-CHAMBORD-CHEVERNY-BLOIS-TOURS.

Bezoek aan Chambord:
*Kasteel v Chambord;
Bezoek aan Cheverny:
*Kasteel v Cheverny;

Bezoek aan Blois:
*Kasteel v Blois;
*Stadswandeling.

WO. 22/04-'92.
TOURS-AMBOISE-CHE-
NONCEAU-ST-AIGNAN-
LOCHES-TOURS.

Bezoek aan Amboise:
*Kasteel v Amboise;
Bezoek aan Chenonceau:
*Kasteel v Chenonceau;

Bezoek aan St Aignan:
*Kasteel v St Aignan
*Eglise St Aignan + crypte;
Bezoek aan Loches:
*Kasteel v Loches;
*Eglise St Ours.

DO. 23/04-'92.
TOURS-ANGERS-TOURS.

Bezoek aan Angers:
*Kasteel v Angers;
*Kathedraal St Maurice + schatkamer;
*Hospital St Jean;
*Stadswandeling.

VR. 24/04-'92.
TOURS-AZAY LE RIDEAU-
LANGEAIS-VILLANDRY-
TOURS.

Bezoek aan Azay le Rideau:
*Kasteel v Azay le Rideau;
Bezoek aan Langeais:
*Kasteel v Langeais;
Bezoek aan Villandry:
*Kasteel v Villandry

ZA. 25/04-'92.
TOURS-PARIJS-ANTWERPEN-BREDA-TILBURG-EINDHOVEN.

INSCHRIJVING:

Deze sluit op 1 febr. Aanmelden bij:
F. Verlinden, De Stoutheuvel, 38, 5832 MR Eindhoven. Tel. 040-415049.

HERFSTVAKANTIE 1992:

De IYS-GS/SI (ver. Ons Middelbaar Onderwijs) organiseert van za. 10 okt. t/m zo. 18 okt. '92 een studiereis van 9 dagen naar Klassiek Griekenland.

VGN-leden kunnen ook hierop inschrijven.

REISSOM/WAT OMVAT ZE.

De reissom bedraagt:

f 1899,-

en omvat:
-KLM-lijnvlucht Amsterdam-Athene v.v.;
-overnachting in A-/luxeklasse-hotels
-volpension (ontbijt/diner in het hotel, lunches en route);
-alla transfers in Griekenland;
-ekursies volgens programma o.l.v. Engelstalige gids;
-entreegelden en vervoer per luxe bus;
-diensten van een Nederlands sprekende begeleider(st)er.

PROGRAMMA:

ZA. 10/10-'92.
AMSTERDAM-ATHENE.

- Stadsrondrit.

ZO. 11/10-'92.
ATHENE.

Bezoek aan:
-Akropolis met:
*Propylaeen;
*Niketeempel;
*Erechtheion;
*Parthenon;
*Akropolis Museum;
*Dionysos theater;
*Stoa v Eumenes;
*Odeon Her. Attikus;
-Filopaposheuvel;

-Areos Pagos;
-Phyx;
-Agora;
-Stoa v Attalos;
-Tempel v Hephaistos;
-Tempel v Zeus;
-Poort v Hadrianus;
-Uurw. v Andronikos;
-Wijk Monastiraki;
-Wijk Plaka;
-Nat. Arch. Museum.

MA 12/10-'92.
ATHENE-ELEUSIS-MYKENE-TOLON.

Bezoek aan:
-Eleusis met het Heiligdom van Demeter en Persephone;
-Kanaal v Korinthe;
-Antiek Korinthe met opgravingsterrein;
-Akro-Korinthus;
-Mykene met:
*Burcht v Agamemnon;
*Leeuwenpoort;
*Mykenese huizen;
*Atreus koepelgraf.

DI 13/10-'92.
TOLON-NAPLION-
SPIDAUROS-TOLON.

Bezoek aan:
-Naplion met:
*Museum voor Mykenese Kunst;
*Palmades Burcht;
-Epidauros met:
*Tempel v Asklepios;
*Abaton;
*Stadion;
*Theater;
*Museum v Epidauros;
-Deel van de middag ter vrije besteding.

WO. 16/10-'92.
TOLON-ARGOS-LOUKOU-
MYSTRA-SPARTA.

Bezoek aan:
-Argos met:
*Burcht;
*Theater;
*Romeins Odeon;
*Museum v Argos;
*Heiligdom v Hera;
-Klooster v Loukou;

-Mystra met:
*Kerken/huizen e.d.;
*Pandanassaklooster.

DO. 15/10-'92.
SPARTA-MEGALOPOLIS-
BASSAE-OLYMPIA.

Bezoek aan:
-Sparta met:
*Heiligdom v Orta;
*Museum v Sparta;
-Megalopolis met z'n imposante theater;
-Bassae met Tempel v Apollo Epikourios;

VR. 18/10-'92.
OLYMPIA-PATRAS-DELFI.

Bezoek aan:
-Olympia met:
*Opgravingsterrein;
*Museum v Olympia;
-Patras met z'n Venetiaanse burcht.

ZA. 17/10-'92.
DELFI-OSIOS LOUKAS-
ATHENE.

Bezoek aan:
-Delfi met:
*Museum v Delfi;
*Opgravingsterrein;
-Byzantijnsklooster Osios Loukas.

ZO. 18/10-'92.
ATHENE-AMSTERDAM.

INSCHRIJVING:

Deze sluit op 1 febr. Aanmelden bij:
N.J. Stam, Kortenaerstr. 5, 5102 BV Dongen. Tel. 01623-20856.

Loire

OP ALLE STUDIEREIZEN
IS VAN TOEPASSING : WIE HET EERST KOMT, HET EERST MAALT!!!

GRANADA & PARTNER
GROUP TRAVEL CONSULTANTS

TIJDSPoor, DE DUIDELIJKE WEGWIJZER IN GESCHIEDENIS

Tijdspoor is een eigentijdse methode geschiedenis voor de onderbouw MAVO/HAVO/VWO. De leerstof wordt voor elk leerjaar op een **chronologisch exemplarische** wijze behandeld. Stapsgewijs, van inleven, begrijpen, verklaren, reproduceren, toepassen tot mening vormen. En voor twee leerniveaus, met extra stof, vragen en opdrachten voor de snelle leerling. Deze **didactisch** verantwoorde benadering geeft uw leerlingen een maximum aan houvast.

Maar daarnaast stimuleert de methode ook de **zelfwerkzaamheid**. Het leerboek is zeer toegankelijk met helder taalgebruik en een duidelijke structuur. Het geheel is modern, strak vorm gegeven. Het werkboek bevat invulteksten, vragen, opdrachten, begrippenlijsten en diverse toetsen.

Ook in het werkboek is een gedifferentieerde aanpak mogelijk. Uw leerling kan gemakkelijk zelf bepalen welke leerstof hij moet herhalen om aan de toetsnorm te kunnen voldoen.

Kortom, Tijdspoor verzekert een bijzonder hoog leerrendement en weet op **boeiende wijze** uw leerlingen te motiveren voor geschiedenis.

Voor een uitgebreide oriëntatie op Tijdspoor kunt u de antwoordcoupon invullen en ongefrankeerd opsturen naar Educaboek, Antwoordnummer 68, 4100 VB Culemborg. Voor meer informatie kunt u bellen met de afdeling Informatie en Verkoop, telefoon 03450-71880.

Educaboek

ANTWOORDCOUPON

Ja, stuur mij meer informatie over Tijdspoor.

School:

Adres:

Postcode en woonplaats:

Naam docent:M/V

Telefoon:

EDUCABOEK POSTBUS 48, 4100 AA CULEMBORG